

Skript 45.1

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Voorjaar 2023

COLOFON

Skript Historisch Tijdschrift
Jaargang 45 nr. 1, voorjaar 2023
ISSN 0165-7518

Skript Historisch Tijdschrift
Postbus 1626
1000 BP Amsterdam
skript-fgw@uva.nl
www.skript-ht.nl

Skript Historisch Tijdschrift verschijnt viermaal per jaar en biedt studenten van verschillende universiteiten de mogelijkheid om hun wetenschappelijke werk aan een breed publiek te presenteren.

Een abonnement op Skript kost 24,95 euro per jaar en kan worden afgesloten via de website of door contact op te nemen met de redactie. Losse nummers zijn verkrijgbaar via de webshop en bij Boekhandel Athenaeum in Amsterdam.

Redactie Fleur van Aalst, Rob Bes, Sanne van den Brink (hoofdredacteur), Noa Duijsens, Puck Limburg (hoofdredacteur), Julius van der Poel, Nina Saelmans, Renate Smit, Yoni de Vries en Marit de Wit.

Redactieraad dr. P.H. van Dam, dr. L.H. van Hasselt, drs. M. Hertog, dr. D.W.A.G. van den Heuvel en dr. A. Nobel.

Advertenties Inlichtingen bij de redactie.

Drukwerk Printenbind.nl, Amsterdam.

Prijs € 7,50

GEACHTE LEZER,

Met veel plezier presenteren wij u voor het veertiende jaar op rij het prijzenummer van *Skript Historisch Tijdschrift*. Vanuit heel Nederland stuurden (geschiedenis)studenten hun bachelorscriptie naar ons op en na twee intensieve selectierondes kozen wij uiteindelijk drie kandidaten voor de Skripteprijs. De artikelen die gebaseerd zijn op de genomineerde scripties leest u in dit nummer.

Anne de Klerk betoogt in haar artikel dat de relatief nieuwe term ‘remote warfare’ niet slechts van toepassing is op de recente *War on Terror*, maar een langere geschiedenis kent. Door het analyseren van transcripten met betrekking tot de Amerikaanse *covert operation* in Chili uit de jaren zeventig, stelt zij dat er tijdens de Koude Oorlog al sprake was van oorlogstactieken die onder deze term vallen. “Uitstekend geschreven, originele scriptie van een duidelijk zeer talentvol historicus”, aldus onze redactieraad.

Nina Witteman schrijft over het taboe op antropografie in laatmiddeleeuws Europa. Aan de hand van een analyse van vier mirakelverhalen beargumenteert zij dat het christelijke ritueel van de eucharistie in feite ook als een vorm van antropografie ervaren werd. De eucharistie benadrukte zo de macht van de katholieke kerk, die met dit ritueel als enige tijdelijk het taboe op antropografie kon opheffen. Het oordeel van de redactieraad luidde: “Zeer origineel onderwerp, prachtig uitgewerkt met behulp van een keur aan bronnen - een bijzonder knappe prestatie.”

Puck Rouffaer waagt zich aan Hegels geschiedfilosofie en focust specifiek op zijn naoorlogse critici Karl Popper en Jean-François Lyotard. Zij stelt dat hun kritieken op Hegel sterk gevormd waren door het naoorlogse klimaat en dat zij zijn werk ook voornamelijk door die bril gelezen hebben. Zo ging een meer genuanceerde analyse van Hegels werk verloren. Over haar scriptie schreef de redactieraad: “Een innovatief en ambitieus onderzoek van een zeker niet alledaags onderwerp, met een geschiedfilosofische en een historische meerwaarde.”

Uiteindelijk is Nina Witteman door onze redactieraad als winnaar van de Skripteprijs 2022 verkozen. Op 24 april 2023 kreeg zij de prijs uitgereikt in Athenaeum Boekhandel op het Spui in Amsterdam. Op deze dag werd ook essayprijswinnaar Tom Been in het zonnetje gezet. Zijn essay over het oude Rome als project van de elite is ook terug te lezen in deze editie van *Skript*. In het bijzonder willen wij nog onze dank uiten aan Athenaeum Boekhandel en de Nederlandse Boekengids voor de fijne samenwerking en aan onze redacteur Renate Smit, die voor de tweede keer de organisatie van de Skriptie- en Essayprijs op zich nam.

Daarnaast is dit het eerste nummer van ons vijfenveertigste jubileumjaar. Dat vieren wij door in elk nummer van deze jaargang oud-redactieleden te vragen terug te kijken op hun tijd bij *Skript*. Dit keer is dat journalist en schrijver Bianca Stigter, redactielid van 1986 tot 1988. Ook leest u in dit nummer interviews met Brits historicus Sir Antony Beevor over de Russische burgeroorlog en met de recent gepromoveerde Jaap de Haan over zijn proefschrift over zeventiende-eeuwse Hollandse raadpensionarissen.

Veel leesplezier gewenst!

Sanne van den Brink en Puck Limburg

Het Mirakel van Amsterdam, gravure J. Walter. Collectie van museum Catharijneconvent.
Bron: Wikimedia Commons

INHOUDSOPGAVE

- 6 Pijpenkoppen**
Bianca Stigter
- 9 De verborgen geschiedenis van remote warfare**
Anne de Klerk
- 26 De kunst van ‘persuasie’ in de politiek**
Promovendus Jaap de Haan over de Hollandse raadpensionarissen
Rob Bes
- 25 Het taboe op antropofagie in laatmiddeleeuwse mirakelverhalen in de Lage Landen**
Nina Witteman
- 35 Het bouwproject van de elite**
Tom Been
- 41 Een tijdloos schrikbeeld verankert in de Russische ziel**
Een interview met Anthony Beevor over de Russische Burgeroorlog
Julius van der Poel
- 47 Zoals men naar Hegel kijkt, zo kijkt hij terug**
Puck Rouffaer
- 58 Recensies**
- 62 Abstracts**

PIJPENKOPPEN

Bianca Stigter

***Skript Historisch Tijdschrift* viert dit jaar zijn vijfenveertigjarig bestaan. Om bij dit feestelijke moment stil te staan, vertellen oud-redacteurs over hun tijd bij het tijdschrift. Dit keer: Bianca Stigter, lid van de redactie van 1986 tot 1988.**

In het gras ligt een pijpenkop voor het oprapen. 'Dat ding is een pijpenkop', zegt oom. 'Misschien ligt de steel hier ook ergens.' Oom vertelt dat de mensen vroeger, een paar eeuwen geleden, geen sigaretten rookten maar pijp. Zou deze een paar eeuwen geleden gebroken zijn en daarom weggegooid, of is hij weggegooid en daarna pas gebroken? Misschien is de driehonderd jaar oude pijp pas tweehonderd jaar stuk. We vinden geen steel. De pijpenkop is genoeg. We vinden er nog een. Ik was acht en keek naar het lege weiland. Vroeger was alles dus anders.

Sommige mensen zijn behept met een artistieke verbeelding, andere met een historische. Waar ik ook was, altijd probeerde ik me voor te stellen hoe het was geweest, daar, in allerlei 'vroegers'. Huizinga gaf met zijn historische sensatie een naam aan wat ik zocht, tijdens de studie geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

Tijdens die studie overkwam die historische sensatie je eigenlijk maar zelden. We leerden vooral door te lezen van boeken van mensen die het, uit de aard der zaak, ook niet hadden meegemaakt maar het soms wel konden oproepen. Soms werd in zo'n boek ook een ooggetuige geciteerd, iets uit een oude kroniek

opgenomen of stond er een afbeelding bij van een pijpenkop of een schilderij. Soms dook je opeens onder in een sensatie als *Herfsttij der Middeleeuwen*.

Bij *Skript* leerde ik handwerk. Punten, komma's en discussies. Eindeloos redigeren. Het meeste leerde ik, bedoeld en onbedoeld, van redacteurs Inger Elzinga en Wanja Kruijer. Ik geloof niet dat zij nog in de redactie zaten toen ik voorstelde het eerste jubileumnummer van *Skript* aan geschiedenis buiten de wetenschap te wijden.

De pijpenkoppen kregen onder tussen gezelschap van oorlogsmonumenten, de Venus van Willendorf (van steen en van zeep), röntgenfoto's, strijkglazen, knopenmallen en filmstroken.

Ik ben altijd geschiedenis blijven studeren, buiten de wetenschap, en misschien ook wel altijd redacteur van *Skript* gebleven. Punten, komma's en discussies. Sommige dingen veranderen nauwelijks, al krijgen ze anders vorm, in artikelen, boeken, bonte avonden, een film, een tentoonstelling. Ik ben ook altijd pijpenkoppen blijven verzamelen. Zo'n voorwerp mag nu ook wel eens naamloos blijven. Sterker nog, die onbekendheid kan zijn eigen schoonheid hebben. Ooit vond ik op straat, een paar jaar na de pijpenkop,

Bron: Wikimedia Commons

een klein ding van twee verschillende metalen, met een schroefje en een moer. Het leek niet alsof het ergens van af was gebroken. Niemand kon me vertellen wat het was en waarvoor het diende. Ik koesterde mijn ding, hield het in mijn zak, streelde het en vond dan troost.

Tijdens een bijvak leerde ik ooit dat in de Finse verhalen, die samen de *Kalevala* vormen, vaak sprake is van een 'sampo'. Wat deze sampo is, staat niet vast. Zo is het een soort schatkist, een schild, een molen, een pilaar, een reliek, een dobbelsteen, een schip, en zowel de zon als de maan. Kies maar.

De Zwitserse kunstenaar Hans/Jean Arp maakte in 1932 in Parijs een serie kleine sculpturen die hij de titel 'om in

het bos te verliezen' meegaf. Ik weet niet of hij dat ooit echt gedaan heeft. Maar wat als? Zou iemand het ding mee naar huis hebben genomen en hebben neergelegd, als een toevallig mooie, door gletsjers en andere geschiedenis gevormde steen?

Bianca Stigter studeerde geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en was redacteur van *Skript* van 1986 tot 1988. Ze is redacteur van *NRC Handelsblad* en publiceerde drie bundels met essays over kunst en geschiedenis, *Goud uit stro*, *De ontsproten Picasso* en *Per Onge-luk Expres*. In 2019 verscheen *Atlas van een bezette stad. Amsterdam 1940-1945*. In 2021 regisseerde ze de documentaire *Three Minutes: A Lengthening*.

ATHENAEUM AB BOOKSELI

Van boeken krijg je nooit genoeg
www.athenaeum.nl

© Foto: Ewoud de Kat

AB
 Athenaeum Boekhandel

Athenaeum Boekhandel
 & Nieuwscentrum
 Spui 14-16, Amsterdam
 020-5141460

Athenaeum Boekhandel Haarlem
 Gedempte Oude gracht 70,
 Haarlem
 023-5318755

Boekhandel het Martyrium
 Van Baerlestraat 170-172,
 Amsterdam
 020-6732092

Boekhandel Van Rossum
 Beethovenstraat 30-32, Amsterdam
 020-4707077

Athenaeum Boekhandel Zuidoost
 Bijlmerplein 1009, Amsterdam
 020-6226210

Nieuw

DE VERBORGEN GESCHIEDENIS VAN REMOTE WARFARE

EEN STUDIE NAAR DE OVEREENKOMSTEN TUSSEN COVERT OPERATIONS IN DE KOUDE OORLOG

Anne de Klerk

De term *remote warfare*, de militaire strategie waarbij er op morele en fysieke afstand wordt gehandeld, werd door academici bedacht na aanleiding van de *War on Terror*. Dit betekent niet dat het enkel een hedendaags fenomeen is. Dit artikel neemt de tijdloze aspecten van remote warfare en past ze toe op een casestudy uit de Koude Oorlog. Hieruit zal blijken dat de Amerikaanse geheime operatie bij de Chileense verkiezingen evengoed voldoet aan de kenmerken van remote warfare. Daarnaast kunnen er vraagtekens gezet worden bij de vermeende uniciteit van de omstandigheden gedurende de War on Terror, welke tot de ontwikkeling van remote warfare zouden hebben geleid. Deze studie hoopt een begin te zijn voor meer onderzoek naar historische gevallen van remote warfare, om zo ons begrip van deze oorlogstactiek en haar consequenties te verdiepen.

De mensheid leert van oorlog, maar nimmer van de consequenties. Het eerste gewapende conflict in de beschreven geschiedenis vond plaats in het jaar 1469 v.Chr. in Megiddo. Hier vochten de troepen van de Egyptische farao Thutmose III tegen het leger van de koning van Kadesh. Nog vele conflicten zouden volgen in Megiddo, zoals in 1295 v.Chr. tussen de Egyptenaren en het Hettitische Rijk, en in 1917 tussen de geallieerden en het bond-

genootschap tussen het Duitse en het Ottomaanse Rijk.¹ Ondanks de overeenkomende locatie, zagen deze oorlogen er elk heel anders uit. Men gebruikte andere wapens, tactieken en strategieën. Oorlog gaat namelijk altijd gepaard met militaire innovatie, geïnitieerd door zowel betrokken partijen als door toeschouwers. Met het oog op toekomstig geweld innoveert men, wat resulteert in een eeuwigdurende wapenwedloop.² In afgelopen eeuwen

President Richard Nixon en Henry Kissinger in de Oval Office, 1971 Bron: Wikimedia Commons

creëerde de mensheid bronzen wapens, langeafstandswapens zoals pijl en boog, strijdwapens, belegeringstactieken, zeeoorlogen, vuurwapens, huurlegers, chemische wapens, pantservoertuigen, oorlogspropaganda, nucleaire wapens en *cyberattacks*, om maar een paar voorbeelden te noemen. Tot op de dag van vandaag duurt dit innovatieproces voort.

Volgens veel historici en andere conflictanalisten is *remote warfare* als militaire tactiek één van de nieuwste ontwikkelingen binnen de voortdurende wapenwedloop. Deze tactiek zou ontstaan zijn tijdens de represailleoorlogen na de terroristische aanslag van 11 september 2001; inmiddels bekend als de War on Terror. Deze oorlogen in het Midden-Oosten en Centraal-Azië brachten iets nieuws op het strijdtoneel, stelden veel van de bovengenoemde kenners.³ Ik betoog dat de recente ontdekking van *remote warfare* niet betekent dat deze tactiek enkel een hedendaags fenomeen is. Een casus uit de Koude Oorlog toont dat *remote warfare* een langere geschiedenis kent. In de Amerikaanse *covert operation* in Chili in de jaren zeventig werden onder het oog van president Richard Nixon namelijk overeenkomende tactieken voor dezelfde redenen ingezet. De erkenning van de geschiedenis van *remote warfare* is van groot belang voor toekomstige academische studies.

DE HISTORIOGRAFIE VAN REMOTE WARFARE

Diverse academici hebben de zogenaamd nieuwe oorlogstactiek die *remote warfare* beslaat, proberen te duiden. Hierdoor bestaat er een breed scala aan terminologieën en definities die in principe hetzelfde fenomeen omschrijven.⁴ Zo bedachten Jolle Demmers en Lauren Gould de term *liquid warfare*, die zij omschrijven als een oorlogstactiek die bestaat uit 'flexible, open-ended, "pop-up" military interventions, supported by remote technology and [that is, AdK] reliant on local partnerships and private contractors'.⁵ Vi-

carious warfare, een term die werd geïntroduceerd door Thomas Waldman, omschrijft een tactiek die gebaseerd is op de 'tactical manifestation of seeking to fight war without the people, without political or legal consequence, and on an indefinite basis'.⁶ *Remote warfare* wordt door Tom Watts en Rubrick Biegon beschreven als

a strategy of countering threats at a distance, without the deployment of large military forces (...) [and which involves] a combination of drone strikes and air strikes from above, knitted together by the deployment of special forces, intelligence operatives, private contractors, and military training teams on the ground.⁷

In dit artikel zal óók ik gebruikmaken van de term *remote warfare*. Ik heb deze gekozen vanwege zijn alomvattendheid, bekendheid bij het brede publiek en prominentie in de literatuur.

Over het algemeen zijn de bovengenoemde academici het in hoofdlijnen met elkaar eens over de vermeende nieuwigheid van deze oorlogstactiek. Het huidige paradigma omtrent *remote warfare* bestaat uit (deels) overlappende ideeën over het *wat* en het *waarom* van de tactiek. Academici zijn het erover eens dat het motief voor *remote warfare* berust in risico-aversie.⁸ De risico's in dit scenario zijn de kosten van oorlogsvoering, qua manschappen, geld en imago. Al deze kosten zorgen voor afnemende steun bij het electoraat, van wiens steun de machthebbers doorgaans afhankelijk zijn.⁹ Als gevolg van deze risico-aversie maakt *remote warfare* gebruik van tactieken om de kosten zo veel mogelijk te minimaliseren of te verbergen. Zo werkt men bij *remote warfare* niet meer met een 'boots on the

ground'-mentaliteit, maar kiest men eerder voor 'light-footprint'-operaties met bijvoorbeeld *special forces*, of voor het inzetten van lokale troepen, het gebruik van langeafstandswapens en huurlingenlegers.¹⁰ Daarnaast gaat remote warfare samen met een gebrek aan transparantie van de overheid over het gebruik van deze middelen, of diens betrokkenheid in het algemeen.¹¹ Het hebben van *plausible deniability* (de mogelijkheid om betrokkenheid bij illegale of onethische activiteiten te ontkennen, omdat er geen duidelijk bewijs is om betrokkenheid te bewijzen) is cruciaal bij remote warfare. De geheimzinnigheid van deze acties zorgt voor meerdere ethische problemen, die worden onderzocht en afgekeurd door organisaties als *Airwars* en *the Intimacies of Remote Warfare Programme*.¹²

Het laatste onderdeel van het paradigma is gericht op het *wanneer* van remote warfare. Academische consensus stelt dat het karakter van de oorlogen in Irak en Afghanistan deze tactiekverandering hebben veroorzaakt.¹³ Op de potentiële oorzaken – en waarom deze ontoereikend zijn – zal ik later terugkomen.

Dit artikel poogt een verandering aan te brengen in het heersende paradigma omtrent remote warfare, door de definitie los te trekken van de eenentwintigste eeuw en aan te tonen dat remote warfare niet enkel op hedendaagse conflicten toegepast kan worden. De definitie van remote warfare die door mij hierbij gehanteerd zal worden, luidt:

Remote warfare is een verzameling van politieke en militaire tactieken die zijn ontworpen om de financiële en/of morele kosten van oorlog af te wentelen op andere actoren in een poging de negatieve gevolgen ervan te vermijden. Deze politieke en militaire tactieken kunnen omvatten, maar zijn niet beperkt tot:

het in dienst nemen van particuliere aannemers, lokale strijdkrachten en milities; het gebruik van geheime operaties; de vervanging van personeel in vijandige gebieden met lange afstandswapens; en de geheimzinnige aard rond de communicatie van een van de bovengenoemde aan de buitenwereld.

Deze voorgestelde stelling zal getoetst worden aan de hand van een casus over de covert operation van de CIA in Chili. Covert operations zijn tijdens de Koude Oorlog door de Verenigde Staten meermalen ingezet om een vijandig regime af te zetten. In totaal gaat het om 64 gevallen, waaronder zes democratisch tot stand gekomen regeringen.¹⁴ Men kiest op basis van twee factoren om ofwel openlijk of in het geheim te opereren. De eerste hangt af van de tactische omstandigheden, zoals de geschatte kosten en de kans van slagen. De tweede beslaat de strategische omstandigheden, zoals de voordelen van de operatie en hoe het resultaat over zal komen op de buitenwereld. Er wordt vaak gekozen voor covert operations, omdat zowel de financiële als de morele kosten lager zijn. Het gevaar wordt uitbesteed en het is makkelijk om verantwoording te ontkennen (ookwel *plausible deniability* genoemd), mocht de operatie verkeerd uitpakken.¹⁵ Dit maakt covert operations relatief risicovermijndend.

Deze omschrijving van covert operations past bij de tijdloze aspecten van de term remote warfare. Hoewel Waldman deze overeenkomst eerder heeft opgemerkt, ziet hij het niet als doorslaggevend. Zo stelt hij dat '[cold war tactics, AdK] emerged in very different strategic contexts and were focused on technological and geometrical, as opposed to human and social manifestations of distance'. Hij keert daarna in zijn uiteenzetting van remote warfare niet meer terug naar deze

vergelijking.¹⁶ In dit onderzoek wordt gesteld dat het gebruik van covert operations ook een vorm is van remote warfare.

REMOTE WARFARE TACTIEKEN IN DE KOUDE OORLOG

Toen president Nixon op 20 januari 1969 aan de macht kwam, verkeerden de Verenigde Staten in een delicate staat. De beslissing deel te nemen aan de Vietnamoorlog was impopulair, waardoor het land niet langer als de onbetwiste wereldleider gezien werd.¹⁷ Daarnaast moest de VS nu rekening houden met twee andere grootmachten in de wereldpolitiek: de Sovjet-Unie en de Volksrepubliek China. Nixon, bijgestaan door zijn trouwe adviseur Henry Kissinger, koos voor een nieuwe koers voor het Amerikaanse buitenlandbeleid. De 'Nixon-doctrine' stelde dat Amerika alleen nog hulp zou bieden op politiek, economisch en diplomatiek gebied aan haar bondgenoten. Het meest opvallende aan de doctrine was dat de VS zou stoppen met het bieden van militaire steun. Dit betekende in de praktijk dat Nixon zich niet langer in toekomstige oorlogen wilde mengen en dat hij de Amerikaanse troepen in Vietnam terug naar huis zou roepen.¹⁸

Ook belangrijk voor de context van deze covert operation was de manier waarop Nixon en Kissinger zich uitlieten over het Zuid-Amerikaanse continent. Zo vertelde Kissinger aan de Chileense minister van Buitenlandse Zaken dat 'nothing of importance can come from the South. History has never been produced in the South. The axis of history starts in Moscow, goes to Bonn, crosses over to Washington, and then goes to Tokyo'.¹⁹ Nixon overtroefde Kissinger in zijn minachting van het continent: hij stelde dat de bevolking van Latijns-Amerika nog niet klaar was voor democratie en daarom op dat moment het best gebaat was bij een autoritair regime.²⁰

Ondanks hun laaghartige woorden over Zuid-Amerika, erkenden Nixon

en Kissinger wel dat het gebied een belangrijke strategische rol kon spelen voor de Sovjet-Unie. Chili stond namelijk op het punt een 'nieuw Cuba' te worden, mocht de Chileens socialistisch politicus Salvador Allende met zijn communistische partij de aankomende verkiezingen winnen. Zou Allende winnen, dan zou Chili een 'support base and entry point' worden voor de Sovjet-Unie, aldus Kissinger.²¹ Bovendien was Nixon bezorgd over de gevolgen van een overwinning van Allende. Hij was bang dat het andere linkse groeperingen in Latijns-Amerika zou aanmoedigen en een kettingreactie zou ontketenen, wat de politieke balans – en dus de positie van de VS – zou verstoren.²² De Amerikaanse ambassadeur in Chili, Edward M. Korry, was dat met hen eens. Hij was van mening dat een communistische overwinning in Chili op zichzelf geen impact zou hebben, maar het feit dat deze middels een democratisch proces tot standgekomen was, zou in het nadeel van de VS kunnen werken. Om dit te voorkomen, probeerden het Witte Huis, de CIA en Korry de verkiezingen te beïnvloeden via propagandacampagnes en omkoping. Het bleek echter te weinig om Allende te stoppen. Op 4 september 1970 rolde hij als winnaar uit de bus met een kleine twee procent meerderheid.²³ Het werd duidelijk dat er meer nodig was om succesvol te interveniëren in Chili. Een covert operation onder de naam 'Track II' was de volgende poging. In dit plan benaderde de CIA mogelijke Chileense coupleiders en geranderde Amerikaanse hulp, mochten zij (militaire) stappen ondernemen tegen het democratisch verkozen bestuur van Allende.²⁴

Eind oktober 1970 kwam er schot in de zaak toen een Chileense legerofficier de VS benaderde met het verzoek om met Amerikaans geld de Chileense generaal René Schneider te ontvoeren. Schneider had zich eerder hard gemaakt tegen interveniëren in het democratische systeem, waardoor hij een doorn in het oog

was van alle anti-Allende partijen. Hoewel de Amerikanen niet zeker waren wie hen nou had benaderd voor hulp, gingen zij in op het verzoek en stuurden onder andere wapens naar de onbekende officier. Slechts vijf uur nadat de machinegeweren waren geleverd, overviel een groep gewapende mannen Schneider onderweg naar zijn werk. Het vuur werd geopend en enkele uren later overleed de generaal op de operatietafel. De CIA raakte in paniek van deze uitkomst, omdat zij vrijwel gedachteloos de wapens hadden geleverd. Met een noodgang werd een onderzoek gestart om te achterhalen of de gebruikte wapens in de dodelijke aanval daadwerkelijk van hen waren. Dit bleek niet het geval. Ondanks deze geruststelling, besloot de CIA zich rigoureus te distantiëren van de situatie. Meerdere mensen werden omgekocht om de Amerikaanse inmen- ging geheim te houden. Ook retourneerden de agenten het geld dat zij hadden ontvangen weer naar de VS en wierpen ze de ongebruikte machinegeweren in de haven. Hoewel de CIA niks te maken had met de moord op generaal Schneider, was de implicatie al beangstigend genoeg voor terugtrekking.²⁵

Track II toont veel gelijkenissen met de tijdloze definitie van remote warfare. Zo werd gebruikgemaakt van plaatselijke troepen en covert operations, waarover Washington niet transparant was naar de buitenwereld. Dit is echter maar een deel van de definitie. Om de interventie van de CIA in Chili als remote warfare te kunnen bestempelen, moet eerst onderzocht worden of de intenties van het Witte Huis overeenkomen met die van remote warfare. Een analyse van een telefoongesprek tussen Kissinger en Secretary of State William Rogers over de covert operation, zal meer inzicht bieden. Dit telefoongesprek vond een week na de verkiezing van Allende plaats, op 12 september 1970.²⁶

**“HOEWEL DE CIA
NIKS TE MAKEN
HAD MET DE MOORD
OP GENERAAL
SCHNEIDER, WAS
DE IMPLICATIE AL
BEANGSTIGEND
GENOEG VOOR
TERUGTREKKING”**

REMOTE WARFARE INTENTIES IN DE KOUDE OORLOG

Rond het middaguur besprak Rogers zijn zorgen over een mogelijk Amerikaanse actie in Chili met Kissinger. Rogers begon het gesprek over de gevaren van interventie. Belangrijk om op te merken is dat Rogers in eerste instantie juist vanwege zijn gebrek aan kennis over buitenlandse politiek als minister was gekozen: hierdoor hadden Nixon en Kissinger meer macht.²⁷ Ondanks zijn gebrek aan kennis over het onderwerp, schroomde Rogers niet om Kissinger te wijzen op de gevaren van een covert operation in Chili:

Okay. On Chile, CIA [sic.] has prepared a paper with general conclusions which I think are pretty good — our people agree. But whatever we do, I think there are two things we should take into consideration: one, we want to be sure the paper record doesn't look bad. No matter what we do it will probably end up dismal. So our paper work should be done carefully. [redacted] I talked with the President at length about it. My feeling — and I think it coincided with the President's — is that we ought to encourage a different result from the [redacted] but should do so discretely so that it doesn't backfire.²⁸

Het is duidelijk dat Rogers clandestien te werk wilde gaan in Chili, omdat hij geloofde dat het niet goed zou aflopen voor de Verenigde Staten. Dit hangt wederom samen met het karakter van remote warfare, waarbij een gebrek aan transparantie een belangrijk component is. Blijkbaar is Rogers geslaagd in het verbergen van de Amerikaanse inmenging, omdat dit specifieke transcript nu nog steeds gedeeltelijk zwartgelakt is. Waarschijnlijk

verwijst hij in deze gecensureerde passages naar de verkiezingen waar een 'different result' moest worden aangemoedigd. Rogers benadrukt dat deze aanmoediging wel discreet moet worden gedaan zodat het niet negatief zou terugslaan op het Witte Huis. Kissinger antwoordt hierop:

K: The only question is how one defines "backfire."

R: Getting caught doing something. After all we've said about elections, if the first time a Communist wins the U.S. tries to prevent the constitutional process from coming into play we will look very bad.²⁹

In dit tweede fragment wordt duidelijk waar Rogers bang voor was: een aantasting van het beeld van Amerika en haar relatie tot de democratie. Kissinger probeerde Rogers tot rust te manen door te benadrukken dat de president zelf actief bezig is om dat horrorscenario te vermijden door te werken met plaatselijke troepen. Hij zei:

The President's view is to do the maximum possible to prevent an Aliente [sic.] takeover, but through Chilean sources and with a low posture.³⁰

Het is duidelijk dat de twee mannen een interventie in Chili aan het voorbereiden waren, maar dat zij bepaalde tactische keuzes maakten om de financiële en vooral morele kosten te verschuiven naar de plaatselijke troepen en 'sources'. Rogers waarschuwde Kissinger desondanks nogmaals en vervolgde het gesprek:

I talked to [redacted]. I think it's important that he understands [sic.] that what he's

doing is not his doing but encouraging the Chileans to do what they should. If it's our project as distinguished from Chilean it's going to be bad from us. [sic.] I'm not sure he's the best man to do it. I'm not sure he's the most discrete fellow. [redacted]³¹

Het telefoongesprek maakt duidelijk dat de Amerikanen niet alleen tactieken hebben gebruikt die tegenwoordig met remote warfare worden geassocieerd, maar dat ook de beweegredenen achter die beslissingen overeenkomen. De definitie van remote warfare is dus niet in staat te garanderen dat deze alleen toepasbaar is op de War on Terror en daarna. Dit brengt ons bij de vraag waarom academici de War on Terror als de oorsprong van remote warfare hebben aangenomen.³²

REMOTE WARFARE OORZAKEN IN DE KOUDE OORLOG

Academici voeren drie argumenten aan wanneer zij stellen dat remote warfare pas is ontstaan in de War on Terror.³³ Ten eerste stellen ze dat de onconventionele tegenstander die de Amerikaanse troepen tegenkwamen in deze oorlogen een rol speelde. Deze tegenstander bestond uit een geheel van terroristische groeperingen, die opereerden vanuit overlappende netwerken en landsgrenzen overstegen. Het Amerikaanse 'boots-on-the-ground' leger was te log om met deze fluïde tegenstander mee te bewegen. Om deze tegenstander het hoofd te kunnen bieden, moest het Amerikaanse leger deels de tactieken van de vijand overnemen. Flexibiliteit werd onder andere gecreëerd door de inzet van kleinere en vooral mobiele eenheden.³⁴ Dit was echter niet de eerste keer dat het Amerikaanse leger zich moest aanpassen vanwege een fluïde tegenstander. Een ander voorbeeld van een dergelijke tegenstander was het

Vietnamese rebellenleger. Omdat zij op militair gebied inferieur waren aan het Amerikaanse leger, kozen de rebellen voor guerrillaoperaties op belangrijke politieke, economische en militaire doelwitten om de Amerikanen uit te putten en te ontmoedigen.³⁵ In reactie hierop stelde president John F. Kennedy dat het Amerikaanse leger haar tactieken moest bijschaven. In een toespraak voor de kersvers gediplomeerde militairen van Military Academy West Point in 1962 zette Kennedy uiteen wat de oorlog in Vietnam zo anders maakte:

[it is] another type of war, new in its intensity, ancient in its origins – war by guerrillas, subversives, insurgents, assassins; war by ambush instead of by combat; by infiltration instead of aggression, seeking victory by eroding and exhausting the enemy instead of engaging him.³⁶

Kennedy vervolgde deze omschrijving met een oproep tot vernieuwing van het Amerikaanse leger om de nieuwe vijand tegenstand te bieden. Zo stelde hij dat: 'It requires (...) a whole new kind of strategy, a wholly different kind of force, and therefore a wholly different kind of military training.'³⁷ Vervolgens ging hij over tot actie: er werd een nieuw *Special Interdepartmental Group* opgericht om de *counterinsurgency warfare* in Vietnam te overzien, het aantal special forces in het operatiegebied werd vergroot en het curriculum werd aangepast voor Amerikaanse troepen.³⁸ Waarom remote warfare pas in de War on Terror is ontstaan, blijkt dus niet steekhoudend beargumenteerd, omdat het Amerikaanse leger hetzelfde al had meegemaakt in de Koude Oorlog.

Het tweede argument dat wordt gebruikt door academici om deze these te onderbouwen, is de impopulariteit van de War on Terror onder het Amerikaanse volk en haar bondgenoten.³⁹ Uit onderzoek

Een demonstratie van een groep supporters van President Salvador Allende in Santiago, 1964. Bron: Wikimedia Commons

blijkt dat de hoge aantallen Amerikaanse slachtoffers, in combinatie met het gebrek aan vooruitgang, tot oorlogsmoeheid leidde bij het Amerikaanse volk.⁴⁰ Om hun steun niet helemaal te verliezen, moest de regering met een nieuw plan komen. Het aantal slachtoffers moest omlaag, maar er mocht niet het beeld worden geschetst dat Amerika zich terugtrok. Ze moest risico-avers te werk gaan. Minister van Defensie Robert Gates omschreef deze nieuwe insteek als '[a]rguably the most important military component of the War on Terror is not the fighting we do ourselves, but how well we enable and empower our partners to defend and govern themselves'.⁴¹ Dit fenomeen was echter ook aanwezig gedurende de Koude Oorlog. De Vietnamoorlog maakte onder de Amerikaanse bevolking een wijdverbreid anti-oorlogssentiment los.⁴² Dit werd onder andere veroorzaakt door het hoge aantal slachtoffers onder

Amerikaanse soldaten.⁴³ Uiteindelijk resulteerde dit in de beslissing om de troepen op grote schaal terug te trekken en ze te vervangen door plaatselijke troepen en lange afstandswapens. De onpopulariteit van een oorlog aan het thuisland is duidelijk ook niet uniek voor de War on Terror.

Het derde – en laatste – argument dat academici aandragen, zijn de vele militaire innovaties op het gebied van lange afstandswapens sinds 2001. Het eerste dodelijke slachtoffer van een drone-aanval viel bijvoorbeeld op 7 oktober 2001.⁴⁴ Daarnaast groeide het jaarlijkse budget voor *Unmanned Aerial Systems* (UAS) van minder dan een half miljoen dollar in 2001 naar meer dan 3,5 miljoen dollar in 2010.⁴⁵ Van lange afstandswapens (waaronder UAS) werd echter al veel gebruikgemaakt tijdens de Koude Oorlog. De eerste studie naar lange afstandswapens – toen bekend als *telechiric machi-*

nes – stamt zelfs uit de Koude Oorlog en kwam van de hand van ingenieur John W. Clark. In 1964 schreef hij de revolutionaire woorden:

When plans are being made for operations in these [inhospitable] environments, it is usual to consider only two possibilities: either placing a machine in the environment or placing a protected man there. A third possibility, however, would in many cases give more satisfactory results than either of the others. This possibility employs a vehicle operating in the hostile environment under remote control by a man in a safe environment.⁴⁶

De eerste functionele vliegende *telecheric machine* – nu bekend als UAS – was de Amerikaanse Ryan KDA-1 Firebee, die tussen 1964 en 1974 3.435 vluchten maakte over Zuidoost-Azië. Deze Firebees werden gebruikt voor onbemande verkenningsmissies, wat levens spaarde.⁴⁷ Het gebruik en de ontwikkeling van lange afstandswapens was dus ook niet uniek aan de War on Terror. Dit gebeurde ook al tijdens de Vietnamoorlog.

Dit betekent dat alle drie de argumenten voor het erkennen van de War on Terror als de startdatum van remote warfare ook aanwezig waren tijdens de Koude Oorlog. Daarnaast kunnen alle onderdelen van het huidige paradigma omtrent remote warfare – zowel de tactieken, de beweegredenen, als de oorzaken – getransponeerd worden naar de Koude Oorlog. Remote Warfare is dus niet slechts een hedendaagse ontwikkeling.

CONCLUSIE

In dit artikel is getracht aan te tonen dat het huidige paradigma van remote warfare niet specifiek genoeg is om deze oorlogstactiek enkel te kunnen plaatsen in

oorlogssituaties van de huidige eeuw. Dit kan twee mogelijke gevolgen hebben voor toekomstig onderzoek. Ofwel moet de definitie van remote warfare in zodanige zin worden aangepast dat deze wel enkel in deze eeuw geplaatst kan worden, of moet erkend worden dat remote warfare ook tijdens eerdere oorlogen een rol heeft gespeeld.

Indien uit een ander onderzoek ook blijkt dat remote warfare eerder is ontstaan dan de War on Terror, dan geeft dit meer mogelijkheden tot het bestuderen van dit fenomeen, omdat contemporaine voorbeelden van remote warfare moeilijk onderzocht kunnen worden door obstructie van overheden in naam van ‘national security’. Het voordeel van historisch onderzoek doen, is dat meer bronnen beschikbaar zijn, omdat deze in de loop van de tijd zijn vrijgegeven.

Daarnaast kan de verbreding van het begrip remote warfare meer duiding bieden bij de ethische discussies omtrent deze oorlogstactiek. Waarom is een drone-aanval onethisch, waar een *Unmanned Goliath Mine* uit de Tweede Wereldoorlog dit niet is? Waar ligt precies de grens? Hoe kunnen wij overheden verantwoordelijk houden voor hun oorlogsvoering wanneer zij gebruikmaken van remote warfare? En wat kunnen wij hierover leren van het verleden? Dit zijn allemaal mogelijke onderzoeksvragen voor toekomstige studies. Het zal niet de eerste of de laatste keer zijn dat men leert van al gevoerde oorlogen.

Anne de Klerk is student van de onderzoeksmaster geschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Haar onderzoeksinteresses zijn, onder andere, de politieke kant van conflicten, remote warfare en militaire geschiedenis.

Eindnoten

1. Gerard Chaliand e.a., *A Global History of War : From Assyria to the Twenty-First Century* (Oakland 2014) 10-18.
2. Andrew F. Krepinevich, Jr., 'Recovery from Defeat: The U.S. Army and Vietnam', in: George J. Andreopoulos en Harold E. Selesky (ed.), *The Aftermath of Defeat: Societies, Armed Forces, and the Challenge of Recovery* (New Haven 1994) 124-142, aldaar 124.
3. Een overzicht van deze academici is gemaakt door Jolle Demmers en Lauren Gould in hun 'An assemblage Approach to Liquid Warfare: AFRICOM and the 'Hunt' for Joseph Kony', en omstrijkt de volgende academische werken: M. Duffield (2016) *The resilience of the ruins: Towards a critique of digital humanitarianism*. *Resilience* 4(3): 147-165.; G. Kümmel en B. Giegerich ed., (2013) *The Armed Forces: Towards a Post-Interventionist Era?* Wiesbaden: Springer; Mumford A (2013) Proxy warfare and the future of conflict. *RUSI Journal* 158(2): 40-46.; C. Holmqvis (2013) Undoing war: War ontologies and the materiality of drone warfare. *Millennium* 41(3): 535-552.; E. Schwarz (2016) Prescription drones: On the techno-biopolitical regimes of contemporary 'ethical killing'. *Security Dialogue* 47(1): 59-75.; T. Wall en T. Monahan (2011) Surveillance and violence from afar: The politics of drones and liminal security-scapes. *Theoretical Criminology* 15(3): 239-254.; W. Walters (2014) Drone strikes, dingpolitik and beyond: Furthering the debate on materiality and security. *Security Dialogue* 45(2): 101-118.; L. Wilcox (2017) Embodying algorithmic war: Gender, race, and the posthuman in drone warfare. *Security Dialogue* 48(1): 11-28.
4. Jolle Demmers en Lauren Gould, 'An Assemblage Approach to Liquid Warfare: AFRICOM and the 'Hunt' for Joseph Kony', *Security Dialogue* 49:5 (2018) 364-381, aldaar 365.
5. Ibidem, 364; 366.
6. Thomas Waldman, 'Vicarious Warfare: The Counterproductive Consequences of Modern American Military Practice', *Contemporary Security Policy* 39:2 (2018) 181-205, aldaar 188.
7. Tom Watts en Rubrick Biegion, 'Defining Remote Warfare: Security Cooperation' (November 2017) *Remote Control: Briefing number 1* (Oxford Research Group) 1.
8. Demmers en Gould, 'An Assemblage Approach to Liquid Warfare', 366; Thomas Waldman, 'Vicarious Warfare', 188-189; Tom Watts en Rubrick Biegion, 'Defining Remote Warfare', 1.
9. Christopher Gelpi, P. D. Feaver en J. Reifler, *Paying the Human Costs of War: American Public Opinion and Casualties in Military Conflicts* (Princeton 2009) 25.
10. Demmers en Gould, 'An Assemblage Approach to Liquid Warfare', 366; Waldman, 'Vicarious Warfare', 188-189; Watts en Biegion, 'Defining Remote Warfare', 1.
11. Demmers en Gould, 'An Assemblage Approach to Liquid Warfare', 365.
12. Watts en Biegion, 'Defining Remote Warfare', 1.
13. Demmers en Gould, 'An Assemblage Approach to Liquid Warfare', 365.
14. Lindsey A. O'Rourke, *Covert Regime Change : America's Secret Cold War* (Ithaca 2018) 2, 7.
15. Ibidem, 2-8.
16. Waldman, 'Vicarious Warfare', 2, 184.
17. Frederik Logevall en Andrew Preston, 'Introduction: The adventurous Journey of Nixon in the World', in: Frederik Logevall, Andrew Preston (red.) *Nixon in the world: American foreign relations, 1969-1977* (New York 2008) 3-22, 4.
18. Ibidem, 5-6.
19. Mark Atwood Lawrence, 'History from Below: The United States and Latin America in the Nixon Years', in: Frederik Logevall en Andrew Preston (red.) *Nixon in the world: American foreign relations, 1969-1977* (New York 2008) 269-288, 269.
20. Mark Atwood Lawrence, 'History from Below: The United States and Latin America in the Nixon Years', 273.
21. Ibidem, 277.
22. Ibidem.
23. Kristian Gustafson, *Hostile Intent: U.S. Covert Operations in Chile* (Dulles 2007) 104-111.
24. Ibidem, 119.
25. Ibidem, 119, 128-135.
26. Het transcript zelf vertoont de datum 14 september in plaats van 12 september, volgens de website van the National Security Archives is dit echter incorrect. <https://nsarchive.gwu.edu/dc.html?doc=7201993-National-Security-Archive-Doc-7-NSC-Kissinger>.
27. Gustafson, 'Hostile Intent', 86.
28. National Security Archive, Doc. 7. NSC Kissinger Telcon, "Secretary Rogers," 12 september 1970 (pagina 2).
29. National Security Archive, 'Secretary Rogers', 12 september 12 1970 (pagina 2).
30. Ibidem.
31. Ibidem.
32. Zie eindnoot 3 voor een overzicht van deze academici.
33. Ibidem.
34. Demmers en Gould, 'An Assemblage Approach to Liquid Warfare', 365.
35. Andrew F. Krepinevich, Jr., 'Recovery from Defeat', 126-127.
36. Ibidem, 128.
37. Ibidem.
38. Ibidem.
39. Demmers en Gould, 'An Assemblage Approach to Liquid Warfare', 365.
40. Christopher Gelpi, 'Paying the Human Costs of War', 54-56.
41. Watts en Biegion, 'Defining Remote Warfare', 1.
42. Bruce Dancis, *Resister : A Story of Protest and Prison during the Vietnam War* (Ithaca 2014) 328-330.
43. Christopher Gelpi, 'Paying the Human Costs of War', 29.
44. James I. Walsh en Marcus Schulzke, *Drones and Support for the Use of Force* (Ann Arbor 2018) 12.
45. Jeremiah Gertler, 'US Unmanned Aerial Systems', in: Erik Rudaski (red.), *Drone Strikes: Effectiveness, Consequences and Unmanned Aerial Systems Background* (New York 2014) 45-110, 61.
46. Grégoire Chamayou, *Drone Theory* (London 2015) 21.
47. Walsh en Schulzke, *Drones and Support for the Use of Force* (Ann Arbor 2018) 11-12.

DE KUNST VAN 'PERSUASIE' IN DE POLITIEK

PROMOVENDUS JAAP DE HAAN OVER DE HOLLANDSE RAADPENSIONARISSEN

Rob Bes

Tijdens de zeventiende eeuw was de raadpensionaris van Holland één van de machtigste mensen in de Nederlandse Republiek. Zowel Johan van Oldenbarnevelt als Johan de Witt zijn dan ook bekende namen in de Nederlandse geschiedenis, niet in de laatste plaats omdat ze hun machtige positie uiteindelijk met hun leven moesten bekopen. Historicus Jaap de Haan promoveerde in december 2022 op drie Hollandse raadpensionarissen uit de zeventiende eeuw en maakte duidelijk welke rol die politicus speelde in het bestuur van de Republiek.

Allereerst: waarom bent u gaan promoveren?

“Al van jongs af aan vind ik geschiedenis ontzettend leuk en onderzoek doen naar historische onderwerpen doe ik ook graag. Na mijn studie ben ik echter in het onderwijs verzeild geraakt en hoewel ik eerder heb geprobeerd een promotieplaats te krijgen, is dat toen niet gelukt. Nu bestaat er een heel mooie docentenbeurs van de NWO die ik een paar jaar geleden tegenkwam. Ik heb een aanvraag ingediend en kreeg de beurs toegekend. Ik sta al heel lang voor de klas en dat is heel leuk om te doen, maar in essentie vertel je leerlingen wat anderen hebben geschreven. In het onderwijs is er helaas

weinig tijd om naast lesgeven andere dingen te doen en deze beurs maakt het mogelijk om zelf onderzoek te doen en te schrijven. Dat trok me erg aan.”

U heeft uw dissertatie geschreven over drie zeventiende-eeuwse Hollandse raadpensionarissen. Hoe kwam u bij dat onderwerp terecht?

“Ik doe graag iets met een onderwerp waarin de rol van individuen goed naar voren komt en de zeventiende eeuw heeft me altijd al geboeid. Mijn masterscriptie ging bijvoorbeeld over de Dordtse regent Cornelis de Witt en bij later onderzoek kwam ik ook met diens broer in aanraking, raadpensionaris Johan de Witt. Er

Bron: Jaap de Haan

was bovendien nog geen monografie over het ambt van raadpensionaris en wat het precies inhield, behalve wat losse biografieën. Het lag dus redelijk voor de hand om op raadpensionarissen te promoveren. Als onderwerp combineert het alles heel mooi, met een politiek onderwerp en een sterke persoonlijke component: de rollen van Johan van Oldenbarnevelt, Johan de Witt en Gaspar Fagel staan centraal. Mijn promotor Maarten Prak – emeritus hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis (UU) – heeft me uiteindelijk op het spoor van de raadpensionarissen gezet, maar het past wel heel goed bij mij. Hij had ook een veel beter overzicht van waar andere historici precies mee bezig waren en naar welke onderwerpen nog onderzoek gedaan moest worden.”

Over welke vaardigheden of talenten moest een raadpensionaris beschikken om succesvol te zijn?

“Dan komt in de literatuur altijd het woord *persuasie*, of overtuigen, naar voren. Het kwam er eigenlijk op neer dat een raadpensionaris mensen moest kunnen manipuleren en druk moest kunnen zetten. Er waren in de Republiek immers

allerlei verschillende politieke belangen die met elkaar moesten worden verenigd. De invulling van persuasie heeft ook veel te maken met de positie die de raadpensionaris heeft, omdat hij officieel ‘maar’ een dienaar van de Staten van Holland was en weinig formele macht had. Het raadpensionarijschap was van oorsprong eigenlijk een veredelde secretarisfunctie, totdat Van Oldenbarnevelt bedong dat hij in deze functie voorzitter werd van de Staten van Holland.”

Johan de Witt staat er onder meer om bekend dat hij een groot correspondentienetwerk onderhield om informatie in te winnen en zo zijn machtspositie te versterken. Welke bronnen heeft u nog meer gebruikt bij uw onderzoek naast zijn correspondentie?

“Het is voor historici eigenlijk een groot geluk dat Johan de Witt vermoord is, want na de moord is zijn hele archief in beslag genomen. Het archief van De Witt in het Nationaal Archief (NA) is maar liefst 132 meter lang. Andere raadpensionarissen, die gewoon in bed zijn overleden, hebben hun archief kunnen ‘schonen’ en daar zit niet zo veel meer in. Dat

“HET RAADPENSIONARISSCHAP WAS VAN OORSPRONG EIGENLIJK EEN VEREDELDE SECRETARISFUNCTIE”

geldt bijvoorbeeld voor Adriaan Pauw, die heeft een heel klein archief in het NA van slechts 10 cm. Hetzelfde geldt eigenlijk voor Gaspar Fagel met een persoonlijk archief van 9,6 meter. In De Witts correspondentie zit dan ook heel veel interessante informatie. Voor Oldenbarnevelt en Fagel moest ik een andere oplossing vinden, want van hen is eenvoudigweg veel minder bewaard gebleven. Dat onderzoek heb ik bijvoorbeeld gedaan met behulp van heel nauwkeurige notulen van de Staten van Holland, die in het Westfries Archief en het Stadsarchief Amsterdam liggen. De gedachten van een raadpensionaris zijn met die bronnen lastiger te volgen dan bij brieven, maar uit de inbreng in de vergadering kon ik al veel afleiden.”

“Veel van de invulling van het ambt van raadpensionaris hing ook samen met de rol en aanwezigheid van de stadhouder. Johan van Oldenbarnevelt was eigenlijk een wandelende oplossingenmachine en regelde overal politieke steun. Hij had stadhouder prins Maurits naast zich, maar die begon al op heel jonge leeftijd en het duurde ook redelijk lang voordat hij zich tegen Oldenbarnevelt begon af te zetten. Johan de Witt had

geen stadhouder waaraan hij steun kon ontleen, maar overlegde in plaats daarvan juist heel veel met het Amsterdamse stadsbestuur. Bij eigenlijk alles wat hij deed, vroeg hij eerst om steun bij Amsterdam. Tegelijkertijd probeerde hij ook zo veel mogelijk unanimiteit tussen de verschillende partijen te bereiken. Zijn opvolger Gaspar Fagel kreeg veel steun van stadhouder Willem III, en was qua stijl eigenlijk het botst van de drie. Hij liet het aanvankelijk gewoon op een confrontatie met Amsterdam aankomen in de Staten van Holland, maar ook Willem III en Fagel moesten uiteindelijk met de macht van die stad zien om te gaan. Er was dus wel een verschil in aanpak en vormen van persuasie tussen de drie: van steun regelen en unanimiteit zoeken, tot het op een harde botsing laten aankomen.”

U heeft ook onderzoek gedaan naar de rol van de eerste minister in andere Europese staten. Was het raadpensionarierschap daar goed mee te vergelijken?

“Ja en nee. Er zijn heel veel overeenkomsten, maar het is ook lastig om grip te krijgen op wat een bepaalde politieke of ambtelijke functie inhield en dat precies

te vergelijken. Om dat toch te kunnen doen, heb ik vier taken per ambt onderscheiden: als eerste de politieke taak. De raadpensionaris stelde de agenda op en kwam met beleidsvoorstellen. De tweede taak was vooral ambtelijk: het besluitvormingsapparaat moest aan de gang worden gehouden, resoluties moesten worden opgeschreven en vergaderingen bijeengeroepen. De derde taak was uitvoerend en vooral gericht op toezicht houden op de uitvoering van besluiten. Ten slotte had de raadpensionaris ook een representatieve rol als vertegenwoordiger van de Staten van Holland en soms ook de Staten-Generaal.”

“Die vier functies zie je ook bij verschillende Europese eerste ministers terugkomen. In die zin zijn er veel overeenkomsten, maar er is ook een enorm verschil: de raadpensionaris werd gekozen door de Staten van Holland en was een ambtenaar, terwijl de eerste minister werd benoemd door de koning. De macht van de koning was doorgaans groot en zolang die achter zijn minister bleef staan, kon de eerste minister doen wat hij wilde. Hij hoefde eigenlijk aan vrijwel niemand verantwoording af te leggen. In die zin lijkt de macht van een eerste minister veel groter dan van een raadpensionaris, maar tegelijkertijd was de steun van de koning ook een probleem. Als die zijn handen van een eerste minister af trok, verloor hij al zijn macht. De raadpensionaris daarentegen werd, zoals gezegd, gekozen en kon dus op een redelijk groot draagvlak rekenen. De armslag van raadpensionarissen was daarmee eigenlijk groter. Een

overeenkomst is dan weer dat zowel raadpensionarissen als eerste ministers afhankelijk waren van anderen, zoals de adel of andere overheden, om besluiten uit te voeren. De macht van de Hollandse raadpensionaris was echter vaak veel stabielere dan die van de eerste minister.”

Is uw beeld van Johan de Witt als raadpensionaris veranderd tijdens het schrijven van uw proefschrift?

“Ja, dat is wel veranderd inderdaad. Ik had eerst altijd de indruk dat hij een heel redelijk, rustig figuur was aan wie je alles kon toevertrouwen en die nooit fouten maakte. Nu had ik zelf ook wel kunnen bedenken dat dat in werkelijkheid niet zo is, maar ik ben er nu ook achter gekomen dat zijn anti-Oranjesentiment toch wel erg overheerste. De Witt was vrij ideologisch en heeft zich daar ook wel door laten verblinden. Achter alles wat hij deed zat wel iets van de strijd tegen Oranje in. Die kritiek is eerder ook wel geuit op hem en daar ben ik het wel mee eens. Hij heeft er bijvoorbeeld alles aan gedaan om te voorkomen dat de Friese stadhouder, Willem Frederik van Nassau-Dietz, ook in Overijssel die positie zou krijgen. Tegelijkertijd was hij naar zeventiende-eeuwse standaarden een onkreukbare politicus: er zijn heel wat brieven waarin hij geschenken terugstuurt, met uitleg dat hij het niet mag aannemen. De Witt had beter wat gematigder kunnen zijn, bijvoorbeeld door Willem III toch enigszins bij het landsbestuur te betrekken. Als hij ook wat eerder de eer aan zichzelf had gehouden, was hij denk ik niet vermoord.”

HET TABOE OP ANTROPOFAGIE IN LAATMIDDELEEUWSE MIRAKELVERHALEN IN DE LAGE LANDEN

Nina Witteman

Taboes zijn er om de wereld te ordenen: het verbieden van bepaalde handelingen en gebruiken schept zekerheid, terwijl het doorbreken van deze verboden steevast gepaard gaat met angsten en spanningen. Hoe kan het dan dat in laatmiddeleeuws Europa het taboe op kannibalisme tijdens één van de belangrijkste christelijke rituelen, de eucharistie, werd doorbroken? In dit artikel wordt aan de hand van mirakelverhalen en antropologische theorieën op deze vraag een antwoord geformuleerd, om zo een beter beeld te krijgen van het taboe van *taboes*.¹

INLEIDING

Aan het begin van de zesde eeuw n.Chr. neemt de joodse koning Dhu Nuwas met geweld de christelijke stad Najran in het zuidwesten van het huidige Saudi-Arabië in. In deze oorlog speelt het martelaarsverhaal van Ruhm zich af, een weduwe die samen met haar twee dochters voor de koning moet verschijnen: Dhu Nuwas staat erop dat de vrouwen hun geloof opgeven en zich bekeren tot het jodendom, maar als alle drie weigeren, wordt het bevel gegeven tot het onthoofden van de dochters. Om Ruhm te straffen wordt het bloed van haar kinderen in haar mond gegoten. Als de koning vraagt: 'Hoe smaakt het bloed van je dochters?', antwoordt ze: 'Als een pure zegen; zo smaakte het in mijn mond en in mijn ziel.'²

Antropofagie, of kannibalisme (waaronder het fenomeen tegenwoor-

dig beter bekend staat), verwijst naar het consumeren van mensenvlees en -bloed.³ Het is een begrip dat al sinds mensengeugen bij menigeen ongemakkelijke gevoelens en soms zelfs angst opwekt, zoals ook in laatmiddeleeuws christelijk Europa. Dit werd vooral veroorzaakt door het culturele, sociale en religieuze belang van het menselijk lichaam: het werd gezien als een samensmelting van de materiële substantie – die in contact stond met de fysieke wereld – én de spirituele substantie – die contact maakte met het hiernamaals en onsterfelijk was. Het lichaam werd daarbij geïnterpreteerd als een soort intermediair tussen het wereldlijke en spirituele, waardoor het eten van mensenvlees en -bloed een hoog symbolisch geladen gebeurtenis was. Juist dit resulteerde in de vorming van een taboe

op het consumeren van het menselijk lichaam.⁴ Taboes zijn onderdeel van het geheel aan sociale afspraken die een gemeenschap onderling maakt. Ze beschermen de culturele conventies en de bestaande hiërarchieën door het verbieden van afwijkende woorden, objecten of gebruiken die de maatschappelijke ordening zouden kunnen schenden.⁵ Daarbij zijn taboes ook een belangrijk identificatie- en uitsluitingsmiddel.⁶ Zij die de taboes accepteren en eerbiedigen, kunnen zich identificeren met de gemeenschap. Groepen en culturen die niet dezelfde ‘sociale conventies’ hebben, worden afgestoten en gezien als ‘anders’.⁷ Dit maakt het verhaal van de heilige Ruhm problematisch: hoe kan een vertelling over een martelares die het taboe op antropofagie doorbreekt een plaats hebben binnen het Europees christelijke gedachtegoed?

Om een verklaring te vinden voor deze schijnbare discrepantie, wordt in dit artikel het taboe op het consumeren van het menselijk lichaam in de beleavingswereld van de laatmiddeleeuwse christenen geplaatst. Hierbij zal aandacht worden besteed aan de relatie tussen antropofagie en de eucharistie, één van de belangrijkste rituelen binnen het christendom. Aan de hand van een analyse van vier eucharistische mirakelverhalen uit de veertiende en vijftiende eeuw en antropologische theorieën kan dan het taboe op antropofagie in de laatmiddeleeuwse Lage Landen onderzocht worden.

DE EUCHARISTIE

De eucharistie was, en is nog steeds, één van de belangrijkste christelijke gebruiken en behelst het ritueel waarin het vlees en bloed van Jezus Christus in de vorm van brood en wijn wordt geconsumeerd. De substanties werden pas na de ‘transsubstantiatie’, een rituele handeling die alleen door een priester kon worden uitgevoerd, het vlees en bloed van Christus en daarmee gewijd en heilig. De eucharistie vindt zijn oorsprong in het Bijbel-

se verhaal van het laatste avondmaal, waarin Christus zijn lichaam in de vorm van brood en wijn aanbiedt aan zijn discipelen. Zo schrijft Irenaeus (130 – 202 n.Chr.), een invloedrijke bisschop uit de tweede eeuw die een grote bijdrage heeft geleverd aan de ontwikkeling van de christelijke theologie, over het ontstaan van het ritueel: ‘de kelk die van het schepsel is, Hij beweerde Zijn eigen Bloed te zijn, waarmee Hij ons bloed doordrenkt; en het brood dat van het schepsel is, bevestigde Hij dat het Zijn eigen lichaam was, waarmee Hij onze lichamen voedt.’⁸

Vanaf het ontstaan van het christendom was er geen twijfel over het feit dat men daadwerkelijk Christus’ lichaam consumeerde bij de eucharistie, maar vanaf de twaalfde eeuw wakkerden discussies omtrent het ritueel aan en kreeg de eucharistie voor sommige theologen een meer symbolische betekenis.⁹ Tijdens de Vierde Lateraanse Concilie in 1215 (een congres dat werd georganiseerd om discussies over de christelijke leer te beslechten), werd uiteindelijk met de ‘transsubstantiatieleer’ besloten dat Christus’ ‘lichaam en bloed werkelijk het sacrament van het altaar in de vorm van brood en wijn zijn, het brood omgezet in het lichaam en de wijn in het bloed door de kracht van God.’¹⁰ De kerkelijke interpretatie daarbij was dat, ondanks het feit dat de uiterlijke kenmerken van de wijn en de hostie hetzelfde bleven, de innerlijke substanties na de wijding in het vlees en bloed van Christus veranderden.¹¹

Met de transsubstantiatieleer kreeg de eucharistie een sterk spirituele en religieuze invulling. Dit werd tevens versterkt door premoderne concepten over de relatie tussen de ‘eter’ en het ‘voedsel’. In de Late Middeleeuwen had men een vrij letterlijke interpretatie van het begrip ‘consumeren’, waarbij ervanuit gegaan werd dat wanneer iets werd geconsumeerd, dit geheel en al werd opgenomen door het lichaam: de twee fysieke objecten (de eter en het voedsel) werden

French 15th Century, *The Mass of Saint Gregory* [recto], c. 1490, woodcut, hand-colored in red, yellow, cinnamon, lilac, possibly with stencil, Rosenwald Collection, 1943.3.611.a" Bron: National Gallery of Art

Domine iesu criste fili dei vivi qui pendens in
cruce pro peccatoribus dixisti. Pater dimitte illis
quia nesciunt quid faciunt. Scilicet pro eis

één. Deze 'je-bent-wat-je-eet'-opvatting resulteerde in het geloof dat het consumeren van bepaalde producten van invloed kon zijn op het lichaam.¹² Zo geloofde men bijvoorbeeld dat met het eten van bepaalde voedingsstoffen specifieke kwaliteiten van dit product konden worden opgenomen in het eigen lichaam. Tegenwoordig wordt dit gedachtegoed aangeduid met de term *sympathetic absorption*. In het ritueel van de eucharistie werd echter niet slechts profaan brood en wijn gegeten en gedronken, het heilige lichaam van Christus werd geconsumeerd: volgens de transsubstantiatieleer en de theorie van *sympathetic absorption* nam het lichaam van de gelovige dus daadwerkelijk de Verlosser in zich op.¹³

Tegelijkertijd had de combinatie van het concept van *sympathetic absorption* en het geloof in de transsubstantiatieleer een tweede consequentie: christenen waren er niet alleen van overtuigd dat zij met de eucharistie Christus opnamen in hun eigen lichaam, maar geloofden ook dat zij zelf daarnaast één werden met de Verlosser.¹⁴ Deze christelijke leer is terug te vinden in de Bijbel, waarin Christus zegt: 'Mijn lichaam is het ware voedsel en mijn bloed is de ware drank. Wie mijn lichaam eet en mijn bloed drinkt, blijft in mij en ik blijf in hem.'¹⁵ Door middel van de eucharistie, die vanaf 1264 minimaal éénmaal per jaar door alle christenen ontvangen diende te worden, werden de individuele gelovigen één geheel en daarmee onderdeel van het *corpus mysticum* (mystieke lichaam) dat onder bescherming van God stond.¹⁶ De eucharistie stimuleerde een gevoel van cohesie en verbinding onder de christenen waardoor dit ritueel een belangrijke plaats innam binnen het christendom.¹⁷ Uitsluiting van dit ritueel betekende uitsluiting van de christelijke gemeenschap.¹⁸

EUCHARISTISCHE MIRAKELVERHALEN

De transsubstantiatieleer stelt dat Chris-

tus daadwerkelijk in het brood en wijn, de sacramenten, aanwezig is, maar in hoeverre werd dit ook door de christenen geloofd? Een analyse van vier eucharistische mirakelverhalen uit de veertiende en vijftiende eeuw kan hier duidelijkheid in brengen.

Mirakelverhalen zijn vertellingen van wonderen waarin de kracht van God of het geloof tot uiting kwam. Ze zijn propagandistisch van aard, omdat deze verhalen over wonderen getuigen van een goddelijke zege voor een individu of groep, en daarmee de waarheid van een geloofsovertuiging kunnen promoten.¹⁹ Eucharistische mirakelverhalen (vertellingen over wonderen die plaatsvinden tijdens of bij de eucharistie) waren in christelijk Europa al vanaf de derde eeuw in omloop, maar vooral rond de twaalfde en dertiende eeuw nam de hoeveelheid van verhalen over wonderen toe.²⁰ Dit kwam onder andere door een toename in discussies binnen de katholieke kerk over de juiste interpretatie van de eucharistie. Nadat het debat in 1215 tijdens de Vierde Lateraanse Concilie werd beslist, trachtte de kerk deze officiële interpretatie van de transsubstantiatieleer onder de gelovigen te verspreiden. Haar pogingen namen toe als in de eeuwen daarna zowel theologen als leken sterker begonnen te twijfelen aan, of zich zelfs uitspraken tegen, de daadwerkelijke aanwezigheid van Christus in het brood en de wijn.²¹ Hoe sterker deze andersdenkenden zich afzetten tegen de officiële interpretatie van de kerk, hoe vaker eucharistische mirakelverhalen over de kracht van het sacrament werden gebruikt om christenen te overtuigen van de katholieke transsubstantiatieleer.²²

Naast propagandistische kwaliteiten, hadden mirakelverhalen ook descriptieve eigenschappen: ze weerspiegelden immers de belevingswereld van de gelovigen. Verhalen over wonderen werden doorverteld, onthouden en opgeschreven en regelmatig transformeerden steden waar een wonder had plaatsgevonden in

een bedevaartsoord.²³ Jaarlijks trokken hier dan in grote getalen gelovigen naartoe in de hoop spirituele heil, genezing of advies te krijgen. Zodoende vormden mirakelverhalen een belangrijk onderdeel van de persoonlijke religieuze overtuigingen van laatmiddeleeuwse christenen.²⁴ Een analyse van deze mirakelverhalen legt hun descriptieve eigenschappen bloot, waarmee een beeld geschetst kan worden van de christelijke belevingswereld in de Late Middeleeuwen.

Het eerste mirakelverhaal dat hier besproken zal worden, komt uit de *vita* van Liduina van Schiedam, die leefde van 1380 tot 1433. *Vitae* waren levensverhalen van mannen en vrouwen die door de kerk heilig waren verklaard. Ze dienden als voorbeeld voor gelovigen en moesten hen vervullen met ontzag voor de kracht van god. In Liduina's *vita* komt een typisch eucharistisch mirakelverhaal voor.²⁵ Op vijftienjarige leeftijd raakte Liduina verlamd na een flinke val tijdens het schaatsen. In het ziekbed dat volgde (en achtendertig jaar zou duren) nam zij geleidelijk steeds minder voedsel tot zich, tot ze uiteindelijk niets meer at. Het enige dat haar nog in leven hield en waar zij constant in grote mate naar verlangde, was de eucharistie. Op een dag wilden een aantal priesters Liduina's heiligheid testen door haar een ongewijde hostie te geven. Op wonderbaarlijke wijze wist Liduina echter dat de hostie ongewijd was, waarna ze de wafel uitspuugde. De priesters waren zo ontsteld dat zij haar vervolgens de eucharistie weigerden, waardoor Liduina steeds verder wegwijnde. Toen ze vervolgens met hevig en volle overtuiging tot Christus bad, bracht hij haar uiteindelijk via een wonder een hostie en gaf haar weer kracht en leven.²⁶

Het tweede mirakelverhaal betreft het Heilige Sacrament van Amsterdam, dat is opgenomen in de geschiedenskronieken van de stad. Het opschrijven van verhalen over wonderen in de stads-kronieken diende om het aanzien van de

stadsgemeenschap te vergroten. Van dit mirakelverhaal waren meerdere varianten in omloop, maar de bron voor de oudste betreft een grafelijke oorkonde uit 1378. In 1345 ontving een doodzieke man in Amsterdam van de priester de eucharistie. Bij thuiskomst moest de man overgeven, waarbij zijn maaginhoud met de goddelijke substantie in de brandende haard belandde. De volgende ochtend zag een dienstmeid de hostie tot haar grote verbazing ongeschonden tussen de vlammen liggen.²⁷

Het derde en vierde mirakelverhaal zijn onderdeel van een verzameling *exempels*. *Exempels* waren voorbeeldverhalen die werden ingezet om gelovigen te onderwijzen en een voorbeeld te stellen. Wederom werd er, net zoals bij mirakelverhalen, vooral getracht een morele en religieuze boodschap over te brengen. Een van deze *exempels* beschrijft een mirakel dat plaatsvond in het Limburgse Meersen, waar aan het begin van de dertiende eeuw een priester tijdens de eucharistie vergat wijn in de kelk te doen. Toen de hostie, die al gewijd was, doormidden werd gebroken, stroomde hier bloed uit dat in de kelk werd opgevangen.²⁸ Het andere sacramentswonder vond plaats tussen 1221 en 1222 in het Drentse Diever, waar een priester genaamd Adolf twijfelde over de werkelijke aanwezigheid van Christus in het brood en de wijn. Toen hij tijdens een mis de hostie ophief om deze te breken, zag hij Maria zitten met het Christuskind op schoot. Op de achterkant was het Lam Gods zichtbaar en toen hij de hostie nogmaals omdraaide, zag hij Christus hangend aan het kruis. Na dit wonder te hebben aanschouwd, was de religieuze twijfel bij Adolf weggenomen.²⁹

Wat vertellen deze vier mirakelverhalen over de interpretatie van de eucharistie en de sacramenten van christelijke gelovigen? De wonderlijke en goddelijke kwaliteiten die aan het brood en wijn werden toegeschreven, tonen overduidelijk aan dat de transsubstan-

tatieleer, zoals deze door de kerkelijke autoriteiten was geformuleerd, door de bevolking geaccepteerd en overgenomen werd. In de *vita* van Liduina wordt de goddelijke interventie – en dus de aanwezigheid van Christus in de sacramenten – op twee momenten bewezen. Ten eerste voelde Liduina aan dat de hostie die zij van de argwanende priesters kreeg ongewijd was. Als haar daarna de hostie ontzegd wordt, ontvangt zij na lang bidden op miraculeuze wijze toch een gewijde hostie, die haar door Jezus Christus gebracht werd. In het mirakelverhaal van de doodzieke man in Amsterdam werd de hostie door de goddelijke aanwezigheid van Christus van het vuur gered. Tot slot wordt ook in de mirakelverhalen uit Meersen en Diever de aanwezigheid van Christus in de sacramenten aangetoond. In Meersen stroomde er bloed uit de hostie toen deze door de priester werd gebroken boven het altaar, terwijl in Diever Christus zich in drie verschillende gedaantes toonde aan een twijfelende priester. Andere mirakelverhalen, die hier niet aan bod zijn gekomen, versterken ook het idee dat men geloofde in de aanwezigheid van het goddelijke.³⁰ Interessant daarbij zijn vertellingen die getuigen van eigenaardige zintuigelijke ervaringen die gepaard gingen met het consumeren van de sacramenten. Zo zou volgens één verhaal tijdens het innemen van het brood en de wijn engelenmuziek hoorbaar zijn geweest, terwijl volgens een andere vertelling het consumeren van de sacramenten gepaard ging met het horen van boze stemmen.³¹ Andere vertellingen beschrijven dat gelovigen een gevoel van duizeligheid ervaarden of in sommige gevallen zelfs flauwvielen.³² Een aantal mirakelverhalen melden dat heiligen of religieuze twijfelaars bloed, vlees, vis of zoetheid proefden tijdens het consumeren van de sacramenten.³³

Vanaf de Late Middeleeuwen nam het verlangen naar de eucharistie toe. Eucharistische mirakelverhalen die de aanwezigheid van het goddelijke in de

sacramenten bewezen, versterkten het idee dat gelovigen via het ritueel een directe relatie met Christus konden opbouwen, waardoor gelovigen een steeds sterkere behoefte hadden om aan het ritueel deel te nemen. Tegelijkertijd betekende de directe aanwezigheid van het goddelijke dat de spanningen en angsten omtrent de eucharistie ook toenamen.³⁴ Vooral het moment van inname werd beladen, maar het sacrament aanschouwen of er zelfs maar in de buurt van zijn werd ook steeds enger.³⁵ Dit is vooral te verklaren aan de hand van de relatie die via het ritueel werd opgebouwd tussen de gelovigen en het goddelijke: het betekende immers dat de mogelijkheid om god te beledigen of teleur te stellen toenam. Dit woog voor sommige christenen zo zwaar dat zij zichzelf soms het ritueel ontzegden. Zo zou de heilige Margarita van Cortona (1247-1297) bijvoorbeeld het lichaam van Christus hebben geweigerd, omdat zij zichzelf op dat moment niet waardig achtte om de eucharistie te ontvangen.³⁶

De analyse van de vier mirakelverhalen en andere bijzondere vertellingen toont aan dat christenen in de Late Middeleeuwen wel degelijk geloofden in de transsubstantiatieleer: in de ogen van de gelovigen werd het lichaam van Christus daadwerkelijk geconsumeerd tijdens het ritueel van de eucharistie.

EUCARISTIE, HET TABOE OP ANTROPOFAGIE DOORBROKEN?

Het geloof in de transsubstantiatieleer werpt vragen op: hoe kan een ritueel waarin het lichaam en bloed van Christus wordt geconsumeerd een centrale plek innemen in een christelijke samenleving waar er een taboe heerst op antropofagie?

Eén van de manieren waarop religieuze systemen hun ideologische superioriteit tonen, is door tijdelijk de wetten, regels, normen en waarden van een gemeenschap op te heffen. Het is daarbij mogelijk religie te definiëren als een soort paradox die voor haar voortbestaan afhankelijk is van de mogelijkheid alle-

daagse en logische redeneringen op zijn kop te zetten. Daarbij is het van belang dat gelovigen zich schikken in de paradox. Gebeurt dit niet, dan wordt de gecreëerde illusie van een hogere 'spirituele wereld' verbroken en verliest het religieuze systeem zijn macht. Rituelen vormen hierbij belangrijke instrumenten. Rituelen geven betekenis en lading aan het alledaagse en vergroten de spirituele betekenis van gebruiken en handelingen, wat religieuze systemen in staat stelt hun superioriteit uit te dragen. Net zoals bij de paradox van religie, is het succes van het ritueel afhankelijk van de actieve deelname van de participanten: als men niet meespeelt en het belang van het ritueel erkent, wordt de illusie doorbroken.³⁷ Het blijkt dat juist binnen deze religieuze systemen met hun rituelen antropofagie een mogelijkheid krijgt tot manifestatie.

De antropoloog Arnold van Gennep heeft veel onderzoek gedaan naar rituelen en hun invloed op de beleavingswereld van gemeenschappen, waarbij hij zich vooral heeft gericht op *rites de passages*. Rites de passages zijn rituelen waarin de status van een individu of groep een transitie doormaakt. Denk bijvoorbeeld aan trouw-, slagings- en ontgroeningsrituelen. Bij de eerste stap in dit proces, de segregatie of afscheiding, wordt het individu of de groep losgemaakt van diens sociale en culturele status. Men belandt vervolgens in de *liminal period*, wat ook wel wordt vergeleken met een symbolische dood, waarin zij geheel los staan van de werkelijkheid en hun samenleving. In de laatste en derde fase stapt men over een symbolische drempel of grens, waarna zij een nieuwe status krijgen en opnieuw worden opgenomen in de gemeenschap. Voor veel onderzoekers is vooral de tussenfase, de liminal period, interessant; het moment waarop een individu of groep een symbolisch afgebakend gebied betreedt en zich vervolgens in het 'niets' bevindt waar de regels, wetten en morele en ethische codes van de gemeenschap niet van kracht zijn.³⁸

Van Gennep heeft zich in zijn onderzoek vooral gericht op rituelen die betrekking hebben op sociale of culturele transitie. De antropoloog Victor Turner bekijkt dit vanuit een ander perspectief, waarbij hij Van Genneps definities breder trekt. Zodoende refereert hij met het begrip 'status' niet alleen aan een sociale of culturele positie (getrouwd, geslaagd of ontgroend), maar ook aan een relatief vaste of stabiele conditie. Hierdoor hoeft hij zich in zijn onderzoek niet te beperken tot culturele en sociale transitie, maar kan hij zich richten op alle rituelen die een verandering van status in gang zetten.³⁹ Aan de hand van Turners werk is het mogelijk ook de eucharistie te omschrijven als een rite de passage. De eucharistie was dan weliswaar geen moment waar een duidelijk sociaal, economisch of politieke transitie tot stand kwam, het was wel een ritueel dat een belangrijk onderdeel was van de identiteitsvorming, en dus status, van de christenen. De eucharistie gold als één van de belangrijkste rituelen binnen het christendom en de gelovigen werden dan ook geacht om hier minstens één keer per jaar aan deel te nemen. De christelijke gemeenschap was in feite geënt op dit ritueel: via deze rite de passage werden de gelovigen één gemeenschap, het corpus mysticum, onder de hoede van God.

Volgens de theorieën van Van Gennep en Van Turner is het daarbij mogelijk de eucharistie, nu geïdentificeerd als een rite de passage, op te splitsen in drie fases. Hierbij kan de eerste stap beschreven worden als het moment waarop een gelovige zich voorbereidt op de eucharistie door middel van spirituele contemplatie: hij of zij is nog onderdeel van de gemeenschap en bevindt zich op de grens van het symbolisch afgebakend gebied. Op het moment dat de gelovige de hostie en de wijn toegereikt krijgt en dit consumeert, bevindt het individu zich in de liminal period en staat hij tijdelijk los van de gemeenschap. In de derde fase betreedt de christen weer de gemeenschap.

Kannibalisme in een middeleeuwse afbeelding. Bron: Wikimedia Commons

Hij of zij is nu opgenomen in het symbolische lichaam waar alle christenen deel van uitmaken en die onder de bescherming van God staat, het corpus mysticum.

Volgens deze theorie bevond het individu zich dus, op het moment dat de gelovige het lichaam van Christus tot zich nam, in de liminal period: een symbolisch afgebakend gebied waar de regels, wetten en morele en ethische codes van de gemeenschap niet opgaan. Op het moment dat de gedragsregels van een gemeenschap wegvallen, maken taboes een ontwikkeling door. Binnen de afgebakende omtrekken van het ritueel kan het verbod op een specifieke handeling of specifiek voedsel of gedrag opgeheven worden zonder dat dit een schending van de orde of verlies van controle tot gevolg heeft. Tegelijkertijd vormt dit afgebakende ge-

bied een verklaring voor de spanningen die aan het ritueel verbonden waren. Het betreden van de liminal period was mogelijk nadat een individu zich via spirituele contemplatie had klaargemaakt voor het ontvangen van het brood en de wijn. Deze voorbereiding droeg bij aan de verhoogde beladen ideeën omtrent het consumeren van de sacramenten. Het betekende immers dat iemand niet klaar was voor het ontvangen van het lichaam van Christus, als hij zich niet goed had voorbereid op de sacramenten.

CONCLUSIE: ANTROPOFAGIE EN RELIGIE, EEN MACHTSVERTOON

Dit artikel begon met het verhaal van Ruhm, een christelijke martelaarster die gedwongen werd het bloed van haar dochters te drinken. Toen haar gevraagd

werd hoe het bloed haar smaakt antwoordde ze met de woorden: 'Als een pure zegen; zo smaakte het in mijn mond en in mijn ziel.' Dit verhaal problematiseert het taboe op kannibalisme zoals dat in laatmiddeleeuws Europa van kracht was: als er een verbod lag op het consumeren van mensenvlees en -bloed, hoe is het dan mogelijk dat er een christelijk martelaarsverhaal circuleert waarin het taboe op antropofagie doorbroken wordt?

Dit artikel heeft aan de hand van vier mirakelverhalen, het ritueel van de eucharistie en antropologische theorieën een antwoord op deze vraag geformuleerd. Duidelijk werd dat de transsubstantiatieleer een belangrijk onderdeel was van de religieuze overtuiging van de christenen in de laatmiddeleeuwse Lage Landen. Dit betekent dat men tijdens de eucharistie geloofde in de daadwerkelijke aanwezigheid van Christus in het brood en de wijn. Toch resulteerde het ritueel van de eucharistie niet in een verlies van controle over de samenleving en verviel de gemeenschap niet tot wanorde en chaos, wat het doorbreken van een taboe normaliter tot gevolg had. Juist omdat het consumeren van de sacramenten plaatsvond binnen het symbolisch afgebakend gebied van een religieus ritueel, kon het verbod op het consumeren van mensenvlees en -bloed tijdelijk worden opgeheven. Het was daarbij de religieuze instelling, de katholieke kerk, die doormiddel van de paradox van de eucharistie zijn kracht kon uitdragen door het taboe op antropofagie in de christelijke geloofswereld tijdelijk op te schuiven.

Wat zegt de relatie tussen het taboe op antropofagie en de eucharistie ons over het verhaal van de martelaarster Ruhm? Duidelijk is nu dat het taboe op antropofagie niet statisch was. Het culturele en sociale belang van het menselijk lichaam en het spirituele gewicht die hier stevast aan verbonden waren, resulteerden in de creatie van een taboe op kannibalisme omringd door angsten en span-

ningen. Met het taboe werd antropofagie buiten de wereld van het alledaagse en het menselijke gehouden en verbannen naar de wereld van het buitengewone, het bijzondere en het onbereikbare. Tegelijkertijd had het menselijk lichaam en zijn spirituele, culturele en religieuze betekenissen een aantrekkingskracht die te sterk bleek om aan te ontsnappen: antropofagie consumeerde het gedachtegoed van laatmiddeleeuwse christenen. In meeste gevallen werd het taboe in stand gehouden, maar binnen enkele contexten kreeg antropofagie een uitingsvorm binnen de samenleving. Zodoende kan gesteld worden dat taboes niet onveranderlijk en passief, maar juist flexibel en actief zijn en dat ze konden worden ingezet om een verscheidenheid aan doelen te ondersteunen. Zo is het dat de maag van de laatmiddeleeuwse christen niet omdraaide van het verhaal van Ruhm, die met volle overgave genoot van het bloed van haar dochters.

Nina Witteman (1996) is momenteel bezig met een bachelor Archeologie en een researchmaster Geschiedenis aan de Universiteit Leiden, waar ze zich toelegt op de sociale en culturele geschiedenis van de Middeleeuwen.

Eindnoten:

1. Nina Wittenman, 'Het taboe op antropofagie in de laat-middeleeuwse Lage Landen: Mirakelverhalen, chirurgische traktaten en kronieken', *Jonge Historici* (2021).
2. R. Barrett, 'Sensory Experience and the Women Martyrs of Najran', *Journal of early Christian studies* 21:1 (2013) 93–109, aldaar 105.
3. Het begrip 'kannibaal' is een verbastering van het woord 'Carib' dat verwijst naar een volk dat ten tijde van de reizen van Columbus in de Antillen woonde. Deze bevolkingsgroep werd onterecht geïdentificeerd als menseneters. Het woord 'Carib' verbasterde naar 'Canibs', waar het Nederlandse woord kannibaal afkomstig van is. Tot het einde van de vijftiende eeuw werd het begrip 'antropofagist' door de Europeanen gebruikt om de woestelingen – waarvan men geloofde dat zij zich te goed deden aan mensenvlees – aan de randen van de westerse samenleving mee aan te duiden.
4. D. Tuzin, 'Cannibalism', in: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Oxford 2001) 1452–1454, aldaar 1452; P.K. Himmelman, 'The Medicinal Body: An Analysis of Medicinal Cannibalism in Europe, 1300–1700', *Dialectical Anthropology* 22:2 (1997) 183–203, aldaar 183; zie V. Trout, 'The Emergence of the Mythmaking Mind', in: *Deadly Powers: Animal Predators and the Mythic Imagination* (2014) 83–99 voor een bespreking van de angsten van de oermens waar de eerste mythes en spookverhalen over mensenetende monster uit ontstonden; M.L. Price, *Consuming Passions: the Uses of Cannibalism in Late Medieval and Early Modern Europe* (New York 2003) 33.
5. M. Lambek, 'Taboo', in: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Oxford 2001) 15429–15431, aldaar 15429; Zie ook: M. Douglas, *Purity and Danger: an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo* (New York 1996).
6. Lambek, 'Taboo', 15430; Douglas, *Purity and Danger: an Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*.
7. A. van Gennep, *The Rites of Passage*. M.B. Vizedom en G.L. Caffee ed. (Chicago 1960).
8. Price, *Consuming Passions: the Uses of Cannibalism in Late Medieval and Early Modern Europe*, 18; S. Irenaeus, *Against heresies*. M. Keble ed. (Oxford 1872) 453.
9. C.W. Bynum, 'Fast, Feast, and Flesh: The Religious Significance of Food to Medieval Women', *Representations* 11 (1958) 1–25, aldaar 2.
10. '...his body and blood are really contained in the sacrament of the altar under the species of bread and wine, the bread being transubstantiated into the body and the wine into the blood by the power of God' H. Denzinger, *Enchiridion Symbolorum: Definitionum Et Declarationum De Rebus Fidei Et Morum*. A. Schonmetzer ed. (43rd edition; Freiburg 1967) 206 f. 802.
11. M. Kilgour, *From Communion to Cannibalism: An Anatomy of Metaphors of Incorporation* (Princeton 1990) 81.
12. Himmelman, 'The medicinal body', 196.
13. Kilgour, *From communion to cannibalism*, 80.
14. Ibid.; C.W. Bynum, *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women* (Berkeley 1987) 54.
15. Nederlands Bijbelgenootschap, *De nieuwe Bijbelvertaling* (z.p. 2004) John 6:55–56.
16. D. Parkin, 'Ritual', in: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* (Oxford 2001) 13368–13771, aldaar 13368; Kilgour, *From communion to cannibalism*, 51, 80.
17. Parkin, 'Ritual', 13368.
18. Tijdens de vierde lateraanse concilie van 1215 werd besloten dat men 'tenminste met Pasen eerbiedig het sacrament van de eucharistie moet ontvangen, tenzij zij denken, om een goede reden en op advies van hun eigen priester, dat zij het niet zouden moeten ontvangen. Anders zal hen de toegang tot de kerk voor het leven ontegenwoordig worden en zal een christelijke begrafenis bij de dood onthouden worden.'
- N.P. Tanner ed., *Decrees of the Ecumenical Councils* part 1 (Londen 1990) Wet 20; Bynum, *Holy feast and holy fast*, 55.
19. P.J.A. Nissen, 'De heiligen vriend Gods Sint Eusebius: Nederlandse mirakelboeken uit de late middeleeuwen, in het bijzonder het Arnhemse mirakelboek van Sint Eusebius, als bron van volksgeloof', *Volkskundig Bulletin* 12:2 (1986) 283–317, aldaar 283; G. Mensching, *Das Wunder im Glauben und Aberglauben der Völker* (Leiden 1957) 85.
20. D.S. Devlin, *Corpus Christi: a Study in Medieval Eucharistic Theory, Devotion and Practice* (Dissertation History University of Chicago, Chicago 1975) 214; C.W. Bynum, 'The Animation and Agency of Holy Food: Bread and Wine as Material Divine in the European Middle Ages', in: B. Pongratz-Leisten en K. Sonik, *The Materiality of Divine Agency* (Berlin 2015) 70–89, aldaar 71, 214, 215.
21. Devlin, *Corpus Christi: a Study in Medieval Eucharistic Theory, Devotion and Practice*, 155, 161, 165.
22. Ibid., 229.
23. C.W. Bynum, 'The Blood of Christ in the Later Middle Ages', *Church History* 71:4 (2002) 685–715, aldaar 699; Bynum, 'The Animation and Agency of Holy Food: Bread and Wine as Material Divine in the European Middle Ages', 70, 74.
24. Nissen, 'De heiligen vriend Gods Sint Eusebius: Nederlandse mirakelboeken uit de late middeleeuwen, in het bijzonder het Arnhemse mirakelboek van Sint Eusebius, als bron van volksgeloof', 283–284.
25. Bynum, 'Fast, feast, and flesh', 19.
26. Zie voor het verhaal van Liduina: Thomas à Kempis, *Opera Omnia* deel 3. H. Sommalus ed. (Cologne 1759) 114–64; Bynum, 'Fast, feast, and flesh', 4–7.
27. *Hier beghint die vindinge vant hoochweerdige ende heylighe sacrament int vier ende vlam miraculoseleijc ongequetst ende geheel geconserveert het welcke rustende is binnen de stadt van Aemstebredam ende die plaetse wert ghenoeemt ter heyligher Stede* (Amsterdam 1568); de tekst die in deze bespreking gebruikt is komt uit: A.J. Pluym, *Het H. Sacrament van Mirakel en de H. Stede te Amsterdam* (Amsterdam 1845) 7–9. {\i}Het H. Sacrament van Mirakel en de H. Stede te Amsterdam} (Amsterdam 1845
28. J. van Moolenbroek, *Mirakels historisch: de exempels van Ceasarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders* (1999) 251–256.
29. Ibid., 141–146.
30. Een ander goed voorbeeld is het verhaal van de heilige Marie van Oignies, zie: Bynum, *Holy feast and holy fast*, 59; verder zijn veel mirakelverhalen door Ceasarius van Heisterbach opgeschreven, deze zijn vergelijkbaar met de vertellingen die in die artikel zijn besproken, zie: Moolenbroek, *Mirakels historisch: de exempels van Ceasarius van Heisterbach over Nederland en Nederlanders*.
31. Bynum, *Holy feast and holy fast*, 58, 59.
32. Devlin, *Corpus Christi: a Study in Medieval Eucharistic Theory, Devotion and Practice*, 252.
33. Bynum, 'The Animation and Agency of Holy Food: Bread and Wine as Material Divine in the European Middle Ages', 78; Bynum, 'The Blood of Christ in the Later Middle Ages', 689.
34. Devlin, *Corpus Christi: a Study in Medieval Eucharistic Theory, Devotion and Practice*, 148, 151, 152; Bynum, *Holy feast and holy fast*, 58, 59.
35. Bynum, 'The Animation and Agency of Holy Food: Bread and Wine as Material Divine in the European Middle Ages', 78.
36. Bynum, *Holy feast and holy fast*, 58; Devlin, *Corpus Christi: a Study in Medieval Eucharistic Theory, Devotion and Practice*, 154.
37. W. Arens, *The Man-Eating Myth: Anthropology and Anthropophagy* (1979) 160.
38. V. Turner, *The Forest of Symbols: Aspects of the Ndembu ritual* (6th edition; Londen 1982) 109; Gennep, *The rites of passage*, 15–18.
39. Turner, *The forest of symbols*, 94, 95, 109.

HET BOUWPROJECT VAN DE ELITE

DE FYSIEKE TRANSFORMATIE VAN ROME IN DE LATE OUDHEID

Tom Been

Het door Constantinopel voorbijgestreefde Rome werd door achttiende-eeuwse historici gezien als metafoor voor de teloorgang van het Romeinse Rijk en de klassieke beschaving. Recent onderzoek toont echter dat dit proces complexer is dan een eenzijdig beeld van achteruitgang en verval. Een nieuwe historiografische stroming biedt inzichten in de indrukwekkende ontwikkeling van Rome tijdens de Late Oudheid en benadrukt het belang van multidisciplinair onderzoek.

Eeuwenlang was Rome hét politieke, religieuze en culturele centrum van het Romeinse Rijk. De stichting van een nieuwe keizerlijke hoofdstad in het oosten, genoemd naar Constantijn de Grote, betekende echter een machtsverschuiving van ongekend formaat. Toch betekende dit niet uitsluitend de achteruitgang van Rome. De *urbis* herdefinieerde zich op een indrukwekkende manier als belichaming van een veelvoud aan politieke, religieuze en sociale ontwikkelingen. Door de grotere fysieke en politieke afstand tot het keizerlijk hof werd Rome in het bijzonder het toneel van aristocratische machts spelen.¹ Onder invloed van deze aristocratische heropleving onderging Rome tijdens de Late Oudheid een boeiende fysieke transformatie. De manier waarop de rol van de Romeinse elite in deze fysieke herdefiniëring wordt verklaard, biedt inzichten in de ontwikkeling van Rome in de Late Oudheid. Dit onderzoek zal gericht zijn op de rol van de elite in de fysieke transformatie van Rome tussen de heerschappij van Aurelius in 270 en de Byzantijnse invasie van Italië in 535.

Het lot van Rome na de machts-overname van Constantinopel is een klassiek historisch onderwerp en is de voedingsbodem voor omvangrijke debatten onder geleerden.² Toch ontbreekt het in deze academische aandacht aan de integratie van de sociale en politieke geschiedenis in de fysieke geschiedenis van Rome. Dit onderzoek zal dit wél doen door op een historiografische wijze de nadruk te leggen op de complexe relatie tussen de elite en de stedelijke ruimte van Rome vanuit sociale, politieke, architectonische en archeologische perspectieven. De centrale vraag zal daarom zijn: op welke wijze wordt de rol van de Romeinse elite in de fysieke herdefiniëring van Rome in de Late Oudheid verklaard? Om deze vraag te kunnen beantwoorden, zullen de aristocratische en fysieke ontwikkelingen afzonderlijk worden geanalyseerd: op welke wijze worden deze ontwikkelingen verklaard? Vervolgens zal een koppeling worden gemaakt tussen deze twee ontwikkelingen: op welke manier is het onderzoek naar de relatie tussen de Romeinse elite en de stedelijke

ruimte veranderd? Ten slotte zal de focus worden verlegd naar de plaats waar deze historische en historiografische ontwikkelingen samenkomen: op welke manier staat het Forum Romanum symbool voor deze ontwikkelingen?

INGRIJPENDE ONTWIKKELINGEN

Tijdens de politieke machtsverschuiving naar Constantinopel ondervond Rome een grote bestuurlijke herordening. Het complexe hiërarchische systeem van professionele ambtenaren, opgezet door keizer Augustus, vormde zich om naar de nieuwe politieke rol van de stad.³ Zoals André Chastagnol in 1960 toont, breidde tijdens dit proces de macht van de keizerlijk aangestelde prefect zich uit over alle onderdelen van de stedelijke administratie.⁴ Als hoogste plaats in de piramide van stedelijke ambtenaren werd deze functie tijdens de vierde eeuw de cruciale schakel tussen het keizerlijk hof en het stedelijk bestuur.⁵ Hoewel dit nieuwe systeem bedoeld was als machtsmiddel van de afwezige keizer, bood het tegelijkertijd een ingang voor de elite om macht uit te oefenen. Aangezien ambtenaren en prefecten vaak leden van de elite waren, had de elite de mogelijkheid om binnen dit systeem op zowel lokaal als stedelijk niveau invloed uit te oefenen.⁶

Naast de groeiende invloed binnen het politieke systeem, groeide ook de aristocratische invloed buiten de politieke kaders. Dit proces is te zien in het onderzoek van historicus Carlos Machado naar de uitwisseling tussen het keizerlijk hof en de prefect Symmachus tijdens stadsrellen in 418, waarin wordt verwezen naar de grote rol van de *maiores* en de *primates regionum* om de orde te kunnen herstellen. Waar historici eerder veronderstelden dat deze *maiores* en *primates regionum* ambtenaren van de prefect waren, betoogt Machado dat dit waarschijnlijk machtige aristocraten waren die geen onderdeel waren van het Romeinse staatsbestel.⁷ Door naast een politie-

ke invalshoek gebruik te maken van een sociale invalshoek, toont Machado met dit voorbeeld de aanzienlijke invloed van de elite in het dagelijks leven van Rome. Machado benadrukt daarmee de nieuwe positie van de aristocratie in de sociale hiërarchie van Rome, een ontwikkeling die parallel liep aan de al veel bestudeerde ontwikkeling van de politieke hiërarchie. Deze hernieuwde sociale en politieke relevantie had, zoals we later zullen zien, ingrijpende gevolgen op de manier waarop de stedelijke ruimte in de Late Oudheid werd hervormd.

Gelijktijdig met deze sociale en politieke veranderingen, onderging de stad een indrukwekkende fysieke transformatie. Nadat Augustus de stad drie eeuwen eerder – volgens de latere historicus Suetonius – in marmer had veranderd, volgde een periode van impoerende keizerlijke bouwprojecten met als hoogtepunt de reconstructie van het Pantheon tussen 119 en 125.⁸ Tijdens de Late Oudheid onderging Rome opnieuw een aanzienlijke fysieke transformatie. Aangezien deze transformatie voornamelijk tot stand kwam uit renovatie- en reconstructieprojecten, zoals historicus Gregor Kalas toont vanuit een indrukwekkende architectonische invalshoek, floreerden vooral de traditionele stijlen.⁹ Kalas benadrukt dat met deze klassieke architectuur de link werd gelegd met het roemrijke verleden, waardoor de fysieke uitstraling van Rome transformeerde in een centrum van herinneringen.¹⁰ Kalas maakt deze nieuwe perceptie extra tastbaar door gebruik te maken van moderne, driedimensionale reconstructies van de stad.¹¹ Zo reflecteerde de fysieke uitstraling, ondanks het verlies van imperiale relevantie, de nog altijd grote symbolische waarde van de *urbis*.

EEN NIEUWE BESCHOUWING VAN DE PUBLIEKE RUIMTE

In de negentiende en twintigste eeuw hebben archeologen en epigrafen het fun-

dament gelegd voor het beeld van Rome in de Late Oudheid.¹² Omdat gebouwen en monumenten werden gezien als tastbaar resultaat van historische gebeurtenissen, boden deze materiële bronnen een figuurlijk kijkgat in het Rome van de Late Oudheid. Volgens deze visie vormden archeologische en epigrafische bevindingen de basis van een objectieve en precieze beschrijving van Rome. Het is niet verrassend, dat deze eenzijdige invalshoek ertoe heeft geleid dat verschillende actoren niet belicht werden in de grote stedelijke transformatie van Rome. Een voorbeeld van deze beperkende invalshoek is het onderzoek naar de bouw van een basiliek in de vierde eeuw. Inscripties op de boog die naar het altaar leiden, werden volgens zowel tijdgenoten als twintigste-eeuwse onderzoekers gezien als bevestiging van een keizerlijke stichting.¹³ Toch toont Machado, aan de hand van een correspondentie tussen de keizer en de stedelijke prefect, dat de prefect bij alle fases van de bouw betrokken was.¹⁴ Aangezien de stedelijke prefecten – zoals eerder aangetoond in dit artikel – afkomstig waren uit de Romeinse elite, toont Machado de *agency* van aristocraten in dergelijke bouwprojecten. Op deze manier benadrukt hij de limitaties van een uitsluitend epigrafisch of archeologisch perspectief.

De methode van Machado, waarbij epigrafisch en archeologisch bewijs wordt gecombineerd met sociale en politieke ontwikkelingen, toont de grote invloed van de elite in de vormgeving van Rome. Om vervolgens te kunnen beschouwen wat de elite met deze invloed deed, dient een historiografische afslag genomen te worden naar de hernieuwde rol van ruimte in de geschiedenis. In dit onderzoek wordt de stedelijke ruimte niet slechts beschouwd als product, zoals in de twintigste eeuw, maar ook als producent van de maatschappij.¹⁵ Deze duidelijke afzetting tegen de eerdere benadering van ruimte, ook wel de ‘spatial turn’ genoemd, wordt benadrukt in het werk

**“RUIMTE WORDT
HIERIN NIET
BESCHREVEN
ALS EEN ‘FIXED
SPATIAL
CONTAINER’,
MAAR ALS
‘ALWAYS IN
A STATE OF
BECOMING’”**

van Charles Withers. Ruimte wordt hierin niet beschreven als een 'fixed spatial container', maar als 'always in a state of becoming'.¹⁶ Pas als de stedelijke ruimte van Rome op deze veranderlijke manier wordt beschouwd, kunnen er inzichten worden verkregen in haar relatie met de elite. Machado past deze beschouwing toe in zijn onderzoek, door de renovaties en bouwprojecten in Rome te verklaren als onderdeel van de sociale en politieke tactieken van de elite. Deze projecten waren niet slechts een vorm van zelfpresentatie, maar waren een middel om macht te verwerven en uit te oefenen.¹⁷ Op deze manier zorgde de nieuwe rol van de elite voor een herdefiniëring van de publieke ruimte, en zorgde de invulling hiervan weer voor een herdefiniëring van de machtshiërarchie: een continue wisselwerking.

HET FORUM ROMANUM ALS SYMBOOL VAN TRANSFORMATIE

Rond het begin van de vierde eeuw was het Forum Romanum voornamelijk een plaats waar de keizerlijke ideologie en macht werden tentoongesteld.¹⁸ Dit monarchistische karakter van het Forum is te zien in het werk van Machado. In dit onderzoek wordt aangetoond dat van de 27 monumenten op het Forum, gebouwd tussen 283 en 337, er 25 waren opgedragen aan toenmalige keizers.¹⁹ De hoogste concentratie van deze imperiale monumenten bevond zich rondom de *rostra* en het *comitium*, plekken waar al sinds de vierde eeuw v.Chr. imperiale ceremonies plaatsvonden.²⁰ Het bouwen op deze specifieke plekken toont de link die keizers probeerden te leggen met het verleden. Het middel dat daar vervolgens voor werd gebruikt was de stedelijke ruimte.²¹ Door de rol van ruimte op deze manier te analyseren, in de sociale en politieke context, benadrukt Machado andermaal de hernieuwde visie op de stedelijke ruimte.

Vanaf de vijfde eeuw verminderde het imperiale karakter van het Forum Ro-

manum, onder invloed van de hernieuwde aristocratische relevantie. De grote schade die was veroorzaakt door de Gotische plunderingen van 410, bood de elite de mogelijkheid om het Forum naar hun agenda te herdefiniëren.²² Deze nieuwe inrichting is te zien in de restauraties van twee belangrijke aristocratische machtscentra: het Senaatshuis en de Basilica Aemilia.²³ Daarnaast is er na 410 geen enkel monument meer gebouwd ter ere van de keizer.²⁴ Door deze archeologische bevindingen te koppelen aan de politieke context, concludeert Machado dat de aristocratie vanaf 410 op een actieve manier de ruimte op het Forum ging gebruiken om haar macht te consolideren. Toch bevatten zowel de projecten van de keizer, als die van de elite, één continuïteit: de link naar het roemrijke verleden. Net als het keizerlijk hof, was de elite zich tijdens deze wederopbouw bewust van de fundamentele rol van herinneringen in de Romeinse maatschappij. Kalas toont dit aan in zijn archeologische analyse van het Forum Romanum, waarbij het gebruik van herinneringen als machtsmiddel te zien is in het gebruik van traditionele materialen, plaatsen en, zoals eerder aangetoond, architectonische technieken.²⁵ Door middel van deze verwijzingen, associeerde de elite het roemrijke verleden van de stad met hun huidige politieke ambities. Machado en Kalas benadrukken op deze manier dat de elite zowel de ruimte, als de klassieke invulling hiervan, gebruikte in hun politieke en sociale strategieën.

Hoewel er tussen Machado en Kalas consensus is over de invloedrijke rol van de elite op de publieke ruimte, legt een discussie over het daadwerkelijke gebruik hiervan een essentieel methodologisch verschil bloot. Kalas wordt verweten dat zijn onderzoek een te speculatief karakter heeft waardoor de conclusies niet overeenkomen met het archeologische bewijs. Een voorbeeld hiervan is dat, volgens Kalas, het hergebruik van architectonische decoraties een vorm

Uitzicht over het Forum Romanum in Rome. Bron: Wikimedia Commons

was van de restauratie en vernieuwing van tijd.²⁶ Volgens Machado is dit echter onmogelijk te concluderen uit enkel archeologisch bewijs.²⁷ Dit kleine voorbeeld illustreert de grote transitie in de benadering van de stedelijke ruimte. Kalas onderzoekt het Forum Romanum aan de hand van archeologische vondsten, van waaruit conclusies worden getrokken over politieke, culturele en sociale ontwikkelingen. Daarentegen start de benadering van Machado met het onderzoek naar de sociale, politieke en fysieke context, door gebruik te maken van brieven, catalogi en andere geschreven bronnen. Pas na het begrijpen van deze context, geeft Machado de stedelijke ruimte hierin een actieve rol.

CONCLUSIE

Na de politieke machtsverschuiving van Rome naar Constantinopel kwam Rome terecht in een stroomversnelling van ontwikkelingen. Allereerst zorgde een herordening van het politieke systeem voor een hernieuwde aristocratische relevantie. Daarnaast onderging Rome tijdens de Late Oudheid een indrukwekkende fysieke transformatie, waarbij klassieke stijlen de link legden naar het roemrijke verleden van de *urbis*. In de analyse van de relatie tussen deze ontwikkelingen

wordt ruimte meer en meer als deelnemer en vormgever geïnterpreteerd. De ruimte is hierbij zowel een product als een producent van haar sociale, culturele en politieke context. Deze dynamische benadering heeft historici de kans geboden om *agency* te geven aan de ruimte en haar vormgevers. Het Forum Romanum staat symbool voor zowel de historische ontwikkeling van Rome, als de historio-graphische ontwikkeling van het onderzoek hiernaar.

Op deze manier toont het onderzoek naar de relatie tussen de stedelijke ruimte en de Romeinse elite het belang van een multidisciplinaire invalshoek. Archeologisch, epigrafisch en architectonisch bewijs kan als fundament dienen voor de analyse van historische ontwikkelingen, maar bieden op zichzelf geen compleet beeld. Juist het plaatsen van deze bronnen in de sociale, culturele en politieke context, biedt een verhelderd en meerdimensionaal beeld van historische ontwikkelingen. De constante wisselwerking tussen de ruimtelijke en sociale wereld biedt interessante inzichten in de ontwikkeling van Rome en in deze wisselwerking zit ruimte voor vervolgonderzoek. Deze wederzijdse beïnvloeding heeft Rome in de Late Oudheid immers op een indrukwekkende manier gedefinieerd

en heeft, ondanks het verlies aan imperiale macht, de symbolische waarde van de *urbis* nieuw leven in geblazen.

Tom Been is tweedejaars student geschiedenis en is geïnteresseerd in de Oudheid en stadsgeschiedenis. Deze thema's komen samen in het vak 'Rome en Constantinopel in de Late Oudheid en Byzantium' van Daniëlle Slootjes. Dit artikel is gebaseerd op een essay dat tijdens dit vak is geschreven.

Eindnoten

1. Lucy Grig en Gavin Kelly, *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity* (Oxford 2012) 22.
2. André Chastagnol, *La préfecture urbaine à Rome dans le Bas-Empire* (Paris 1960); Richard Krautheimer, *Rome: profile of a city 312-1308* (Princeton 1980); Richard Krautheimer, *Three Christian capitals: topography and politics* (Berkeley 1983); meer recentelijk: Gregor Kalas, *The restoration of the Roman Forum in Late Antiquity: transforming public space* (Texas 2015) 141-166; Carlos Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome: AD 270-535* (Oxford 2019).
3. Diane Favro, 'Pater Urbis: Augustus as City Father of Rome', *Journal of the Society of Architectural Historians* 51:1 (1992) 61-84; de ontwikkeling van dit systeem tijdens de Late Oudheid: Chastagnol, *La préfecture urbaine à Rome dans le Bas-Empire*.
4. Chastagnol, *La préfecture urbaine à Rome dans le Bas-Empire*, 64-84.
5. Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome*, 60.
6. Ibidem, 40.
7. Chastagnol, *La préfecture urbaine à Rome dans le Bas-Empire*, 258; Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome*, 43.
8. Elisha Ann Dumsor, 'The Urban Topography of Rome' in: Paul Erdkamp ed., *Ancient Rome* (Cambridge 2013) 131-150, aldaar 139-140 en 146 (citaat uit: Gaius Suetonius Tranquillus, Augustus XXVIII).
9. Kalas, *The restoration of the Roman Forum in Late Antiquity*, 11.
10. Ibidem, 1.
11. Kalas gebruikt bijv. Last Statues of Antiquity, <http://laststatues.classics.ox.ac.uk/> (geraadpleegd 7 juni 2022); Digital Roman Forum, <http://wayback.archive-it.org/7877/20160919153951/http://dlib.etc.ucla.edu/projects/Forum/search> (geraadpleegd 7 juni 2022).
12. Chastagnol, *La préfecture urbaine à Rome dans le Bas-Empire*.
13. Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome*, 66.
14. Ibidem.
15. Ibidem, 20; Deze nieuwe benadering wordt op grotere schaal geïncorporeerd in bijv. Laurence, Ray en Newsome, David J., *Rome, Ostia, Pompeii: movement and space* (Oxford 2011).
16. Charles W.J. Withers, 'Place and the "Spatial Turn" in Geography and History', *Journal of the History of Ideas* 70:4 (2009) 637-658, aldaar 642.
17. Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome*, 91.
18. Kalas, *The Restoration of the Roman Forum in Late Antiquity*, 31; Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome*, 100; Carlos Machado, 'Building the Past: Monuments and Memory in the Forum Romanum', *Late Antique Archeology* 3:1 (2006) 157-192, aldaar 161.
19. Machado, 'Building the Past', 165-166.
20. Ibidem, 167-168.
21. Ibidem, 168.
22. Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome*, 116.
23. Ibidem, 116-119; ook Gregor Kalas toont het belang van deze restauraties: Kalas, *The Restoration of the Roman Forum in Late Antiquity*, 111-116 en 157-161.
24. Machado, *Urban spaces and aristocratic power in Late Antique Rome*, 119.
25. Kalas, *The restoration of the Roman Forum in Late Antiquity*.
26. Ibidem, 142.
27. Carlos Machado, 'The Restoration of the Roman Forum in Late Antiquity: Transforming Public Space (review)', *Antiquity* 90:349 (2016) 264-265, aldaar 264.

EEN TIJDLOOS SCHRIKBEELD, VERANKERD IN DE RUSSISCHE ZIEL

EEN INTERVIEW MET ANTHONY BEEVOR OVER DE RUSSISCHE BURGEROORLOG

Julius van der Poel

***Skript Historisch Tijdschrift* sprak over de geschiedenis van de Russische Burgeroorlog met de gelauwerde Britse militair historicus Antony Beevor (1946). Beevor, bekend van zijn populaire werken over de Tweede Wereldoorlog als *Stalingrad* (1996) en *Berlin* (2002), is een graag geziene spreker om de hedendaagse politieke situatie van historisch commentaar te voorzien. Zijn boek, *Rusland. Revolutie en burgeroorlog*, verscheen afgelopen najaar in een Nederlandse vertaling. *Skript* ging met hem in gesprek over het schrijven van zijn boek, de buitengewone gewelddadigheid van de burgeroorlog en over de vraag wat de herinnering aan deze oorlog betekent voor de huidige situatie in Oekraïne.**

Tussen 1917 en 1921 verdween het immense Russische keizerrijk in een kolkende maalstroom van oorlog, revolutie en burgeroorlog. Het huis Romanov, dat stevig verankerd leek na driehonderd jaar autocratie en het orthodoxe geloof, werd tot de fundamenten toe afgebroken. Talloze partijen vochten tijdens de Russische Burgeroorlog om de brokstukken van dat huis in handen te krijgen, in de hoop uit dat puin een nieuwe staat te bouwen. De uitkomst van dit verscheurende conflict zou bepalend zijn voor het verdere verloop van de twintigste eeuw.

U hebt eerder gezegd dat u al sinds de late jaren tachtig wilde schrijven over de Russische Burgeroorlog. Wat trok u zo aan deze oorlog?

"Ik denk vanwege het enorme belang van het conflict. Historici hebben terecht de Eerste Wereldoorlog getypeerd als de oorspronkelijke catastrofe, maar de Russische Burgeroorlog was eveneens zeer invloedrijk omdat het de polarisatie teweegbracht tussen links en rechts. Niet alleen tussen de Witten en de Roden, maar ook later tussen communisten en fascistten. Dit viel me op toen ik mijn boek aan het

schrijven was over de Spaanse Burgeroorlog, toen werd mij duidelijk hoe groot de invloed van de Russische Burgeroorlog is. Het veroorzaakte een vicieuze cirkel tussen politiek links en rechts, waarin een angstige bourgeoisie vreesde te worden weggevaagd in een klassengenocide."

Historicus Dominic Lieven heeft eens opgemerkt dat het makkelijker is een geschiedenis van de Russische Revolutie te schrijven dan een geschiedenis van de Russische Burgeroorlog. Roden, Witten, nationalisten, opstandige boeren: allemaal probeerden ze het vacuüm te vullen dat het tsaristische regime achterliet. Heeft u vanwege deze complexiteit gewacht met het schrijven van het boek?

"Nou, soms is het goed wanneer je een boek niet meteen schrijft, maar het even laat liggen en dit werk is daar denk ik een goed voorbeeld van. Ik was lange tijd simpelweg nog niet klaar als historicus om een dergelijk groot onderwerp als de Russische Burgeroorlog te kunnen behandelen. Tegelijkertijd waren de Russische archieven in die periode nog niet toegankelijk. Je moet je realiseren dat niemand de plotselinge omwentelingen van de val van de Berlijnse Muur en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in 1991 had voorzien. Niemand kon zich voorstellen, of in elk geval vrij weinig mensen konden zich voorstellen, dat alles zou omvallen en dus spoedig de archieven open zouden gaan. Maar zelfs toen de archieven opengingen, kon het lang duren voor je de benodigde stukken kon inzien. Het was de historicus Orlando Figes die mij het laatste zetje gaf, door erop te wijzen dat een gedegen militaire geschiedenis over de Russische Burgeroorlog ontbrak. Ik ben uiteindelijk de uitdaging aangegaan om een handzaam overzichtswerk te schrijven."

U heeft het archiefonderzoek gedaan samen met uw collega Ljoebov Vinogradova. Wat hebben deze archiefvondsten voor nieuw licht geworpen op de Russische Burgeroorlog?

"Wat me het meest verbaasde was de geweldige paradox dat eigenlijk de verliezer de interessantste geschiedenisboeken schrijft. Dat komt volgens mij omdat de overwinnaar vaak gebonden is aan een vast ideologisch stramien. *My God* - de saaie boeken die de nationalist in Spanje schreven over de Spaanse Burgeroorlog... De verliezers zijn daarentegen meer geïnteresseerd in de menselijke kant van het conflict en schrijven daardoor vaak interessantere dingen. Hetzelfde geldt voor de Russische Burgeroorlog. Het was geweldig om te zien hoeveel interessante memoires en verslagen Ljoebov en ik vonden van de Witten, verborgen in oude stoffige Sovjetarchieven. Tegelijkertijd hebben de verliezers wat dat betreft in Rusland nog altijd een greep op het heden. Dat haakt eigenlijk in op een andere paradox, namelijk dat Vladimir Poetin geen volger is van het gedachtengoed van de Roden, maar vanwege zijn ideeën over de spiritualiteit van de Russen en de superioriteit van het Slavische volk meer gemeen heeft met de Witte generaals van de Russische Burgeroorlog."

In uw boek verweeft u deze talloze memoires, brieven en ooggetuigenverslagen met het grote narratief van de oorlog. Hoe belangrijk is deze persoonlijke kijk op de gebeurtenissen en wat draagt die bij aan het begrip van de burgeroorlog?

"Net zoals in mijn andere boeken zorgen die persoonlijke verhalen ervoor dat het geheel uit de *humdrum* wordt getild en je laten begrijpen hoe de burgeroorlog voor mensen écht moet zijn geweest. Geschiedenis werd vroeger altijd geschre-

ven in collectieve termen, ik bedoel: het werd *top down* geschreven. In de jaren tachtig kwam hier met de opkomst van mondelinge geschiedenis verandering in en ineens waren collecties dagboeken of brieven zeer populair. Ik herinner me nog goed hoe een uitgever mij destijds over deze publicaties nogal minachtend zei: "*they're not proper books!*". Ik realiseerde me echter dat de menselijke voorbeelden belangrijker worden naarmate we verder van de gebeurtenissen afstaan. De verhalen van een doodgewone soldaat, of dat van een gezin dat verward raakt in bredere ontwikkelingen, moeten worden geïntegreerd en ervoor zorgen dat jongere generaties beter begrijpen wat bijvoorbeeld het totalitarisme inhoudt. Daarom moeten deze aspecten worden verweven met het verhaal van bovenaf.'

Hoe heeft u ervoor gezorgd dat u tijdens het schrijven niet werd meegesleept in de zienswijzen van al die verschillende personen? Mensen zoals componist Serge Prokofiev (1891-1953), wiens brieven en memoires u regelmatig aanhaalt, hebben natuurlijk een hele specifieke kijk op de zaken.

"Natuurlijk heeft iedereen zijn eigen vooroordelen. Dit is denk ik het verschil tussen de Engelse traditie, waarbij geschiedenis wordt gezien als een vorm van literatuur, en het meer Duitse idee dat geschiedenis kan worden getest in een laboratorium. Ik geloof niet dat een historicus op een dergelijke manier grotere uitspraken kan doen, zoals dat wordt gedaan bij de meer analytische benaderingen van geschiedenis. De historicus heeft uiteraard de plicht om objectief te blijven voor zover hij of zij dat kan, maar dat houdt al snel op. Wat je als historicus probeert te doen is begrijpen hoe de dingen zijn veranderd en waarom ze zijn veranderd. Daarom denk ik dat de voornaamste taak van de historicus is om het verleden te begrijpen en vervolgens dat begrip door te

geven aan de volgende generatie. Je kunt als historicus niet veel verder gaan dan dat."

U heeft in uw boek ook veel aandacht voor de individuele rol van personen in de geschiedenis. Zo kunnen we in uw boek niet om Vladimir Lenin heen, die u beschrijft als een man met 'dictatoriale instincten' en die tijdens zijn treinreis naar Rusland een schema bedacht voor het gebruiken voor de sanitaire voorzieningen op de trein. Welke rol speelde hij in het uitbreken van de burgeroorlog?

"Well... Ik denk dat het individu er wel degelijk toe doet in de geschiedenis. Lenin is bijzonder fascinerend met de *Great man Theory of History* in het achterhoofd. Leo Tolstoj heeft in *Oorlog en Vrede* (1869) het idee bespot dat de geschiedenis wordt voortgedreven door de grote mannen en dan zeven jaar na de dood van Tolstoj verschijnt ineens Lenin ten tonele. Bij Lenin kun je inderdaad iets van genialiteit zien; zijn vermogen om meerdere stappen vooruit te denken en tot actie over te gaan op momenten waarop zijn kameraden het niet meer zagen zitten. Lenin was vastberaden het oude tsaristische Rusland volledig te vernietigen. Dat is waarom hij in de lente van 1917 de boerenopstanden op het platteland en de vernietiging van de huizen van de adel en burgerij oogluikend toestond. Lenin wilde zeker zijn dat het verleden niet zou terugkeren. Daarom heeft hij besloten in 1918 de keizerlijke familie te vermoorden: niet omdat zij toen nog een reële bedreiging vormden voor de bolsjewieken, maar omdat het deel was van zijn ideaal van een *tabula rasa* voor het heden. De stichting van een socialistische samenleving, met de creatie van een nieuwe 'Sovjetmens' lag buiten ieders voorstellingsvermogen. Natuurlijk is dit pure speculatie, iets wat ik probeer te vermijden, maar ik denk dat Lenin daarom een

cruciale rol speelde en dat zijn collega's het nooit zonder hem hadden kunnen doen."

Een van de meest aangrijpende elementen uit uw boek is de enorme gewelddadigheid van het conflict. De beschrijvingen van de gruweldaden grenzen vaak aan de ongeloofwaardigheid. Zo noteert schrijver Ivan Boenin het verhaal van een kolonel die geroosterd werd in de stookketel van een stoomlocomotief. Wat maakte deze oorlog zo veel gewelddadiger dan andere oorlogen? In zekere zin zijn toch alle burgeroorlogen doorspekt met vreselijke verhalen?

"Yes, but hang on a second there! We hebben het hier niet over 'simpelweg' fusillieren, zoals men dat deed in de Spaanse Burgeroorlog. Wat hier opvalt is het pure sadisme van de acties. De 'vindingrijkheid' van sommige van de martelingen en dergelijken zijn stuitend. Bovendien zijn er zo veel beschrijvingen van gruweldaden dat je deze niet opzij kunt schuiven."

U schrijft dat Europa een dergelijke mate van geweld niet meer heeft gezien sinds de godsdienstoorlogen van de zeventiende eeuw. De schrijver Maxim Gorkii beschreef het als 'Aziatisch geweld'. Wat bedoelde hij daarmee volgens u?

"Gorkii refereerde hier denk ik aan een geweldsgeschiedenis die hij terugvoerde naar de dertiende eeuw. Hij verbond de burgeroorlog en revolutie met een opzichtige wreedheid in de vorm van het vermoorden van burgers, massale verkrachtingen en totale vernietiging; allemaal wapens om de terreur in een conflict te verhogen. De beschrijvingen doen inderdaad denken aan de vormen van geweld die we kennen van de godsdienstoorlogen uit de zeventiende eeuw. De oorsprong ligt voor een deel in de manier waarop soldaten werden mishandeld en verne-

derd door hun officieren. Dit geldt niet alleen voor de Russische burgeroorlog maar eveneens voor wat we nog recent gezien hebben in Oekraïne en de gruweldaden in Boetsja. Ik herinner me nog goed hoe in de vroege jaren tachtig ruim vijfduizend Russische dienstplichtigen per jaar zelfmoord pleegden vanwege de manier waarop ze door hun officieren werden afgebeuld en vernederd."

"Illustratief is denk ik het verhaal van Baron von Ungern-Sternberg, die te midden van de chaos en ellende als een soort zelfbenoemde krijgsheer heerste over zijn eigen domein in Siberië en het verre oosten. Door zijn nationalistische ideologische obsessies, zijn vurig antisemitisme en verschrikkelijke gedrag naar zijn ondergeschikten, reflecteerde hij de waanzin van zijn tijd."

Wat stelde de bolsjewieken uiteindelijk in staat om uit deze viciëuze cirkel van chaos en geweld als sterkste bovenop te komen?

"Uiteindelijk hadden de bolsjewieken een duidelijker beeld van de toekomst dan bijvoorbeeld de Witten dat hadden. Daarvoor konden ze Lenin bedanken... Bovendien waren de bolsjewieken efficiënt georganiseerd. Interessant genoeg doet hier zich een opvallende paradox voor met de Spaanse Burgeroorlog, omdat het daar juist de fascistten waren die beschikten over deze zaken. De Spaanse fascistten hadden een duidelijke organisatiestructuur die ontsprong bij Franco en een ideologie, die weliswaar niet zeer goed was uitgedacht, maar waarmee de oorlog gewonnen kon worden. Hetzelfde zou je kunnen zeggen over de bolsjewieken."

"Tegelijkertijd moet je zeggen dat de tegenstanders van de Roden waren verwickeld in een ongemakkelijke alliantie van kozakken, tsaristische imperialisten, witte generaals en, laten we het niet vergeten, socialistische revolutionairen! Alle partijen werden geplaagd door hun eigen tegenstrijdige imperiale aspiraties

en hun onvermogen concessies te doen. Een ander groot nadeel was natuurlijk dat ze zich in de geografische rafelranden van het rijk bevonden. Ze misten de infrastructuur van de Roden, hun communicatie was verschrikkelijk en het ontbrak ze aan het charismatische leiderschap van de bolsjewieken. Ik bedoel, kom op, als je foto's ziet van die gasten: wie zou hen nu volgen of maar voor een moment serieus nemen?!"

Aan het einde van de burgeroorlog staan de bolsjewieken voor de immense taak iets op te bouwen te midden van de rokende puinhopen. Welke invloed hebben de ervaringen van de burgeroorlog gehad op de bouw van de toekomstige Sovjet-staat?

"Dat het een staat zou zijn die gebouwd was op leugens en de veiligheidsdiensten. Lenin was zich volledig bewust van het feit dat de bolsjewieken in grote delen van het voormalige rijk in de minderheid waren. Dit is waarom de Rode Terreur zo essentieel was, simpelweg om de controle te behouden over die gebieden. Lenin gaf opdracht tot het oprichten van het systeem van strafkampen en het oprichten van de *Tsjeka*, de geheime politie, in de overtuiging dat dit noodzakelijk was. Het was allemaal onderdeel van een fantasistisch toekomstidee dat moest worden bereikt... ongeacht de kosten."

Hoe wordt de Russische Burgeroorlog op het moment herinnerd? We hebben gezien dat Poetin zichzelf duidelijk ziet als historicus. Wat heeft hij meegenomen van de Russische Burgeroorlog denkt u?

"Ik denk dat Poetin heel slim met dit verleden is omgegaan. We weten dat hij zich meer associeert met de kant van de Witte, wat hij ook heeft laten zien met het terugbrengen van de keizerlijke dubbele adelaar op de nationale vlag. Zijn nationalisme komt uit die hoek, ondanks zijn

opmerkingen over de val van de Sovjet-Unie als de grootste geopolitieke ramp van de twintigste eeuw."

"Aan de andere kant vermijden Poetin en zijn mensen het onderwerp. Ze zeggen vaak dat Rood en Wit allebei voor Rusland vochten - en allemaal van dat soort dingen. Dat is, laten we eerlijk zijn, hetzelfde als dat generaal Charles de Gaulle had gezegd dat elke Fransman in het verzet heeft gezeten; *it's a little far fetched to put it mildly...* Maar wanneer ze zich er dan toch aan wagen, dat gebruiken ze het om de Russische eenheid te benadrukken. De vrees voor nog een Russische Burgeroorlog zit erg diep. Ik denk dat Poetin leeft met dat beeld van chaos en statenloosheid van de Russische Burgeroorlog. Het schrikbeeld van totale desintegratie zit stevig verankerd in zijn achterhoofd. Dit is wat hem uiteindelijk zo vastberaden maakt om de campagne in Oekraïne tot het bittere einde uit te vechten."

ZOALS MEN NAAR HEGEL KIJKT, ZO KIJKT HIJ TERUG

DE NAOORLOGSE TOTALITAIRE KRITIEK OP HEGELS UNIVERSALISTISCHE GESCHIEDFILOSOFIE

Puck Rouffaer

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog is de universalistische geschiedtheorie van Hegel regelmatig weggezet als één van de wortels van de totalitaire ideologieën van de twintigste eeuw. Misschien wel de bekendste critici van het totalitaire aspect in Hegels werk, Karl Popper en Jean-François Lyotard, oefenen nog altijd invloed uit op het debat rondom de relevantie van Hegel voor de hedendaagse historicus. Maar waarop zijn hun argumenten eigenlijk gebaseerd en hoe terecht is hun kritiek?

Hoewel het werk van Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) de reputatie heeft stoffig, ingewikkeld en verouderd te zijn, is het debat rondom zijn theorieën en de hedendaagse relevantie ervan nog springlevend. Van Marx en Croce tot Fukuyama en Žižek: Hegel lijkt in iedere generatie opnieuw trouwe aanhangers te vinden onder historici, politicologen en filosofen. In het werk *Hegel, Haiti and Universal History*, laat historicus Susan Buck-Morss zien hoe Hegels theorieën en methodes relevant kunnen zijn voor eenentwintigste-eeuwse historici.¹ Filosoof Charlotte Baumann pleitte recent voor een non-autoritaire en minder universalistische interpretatie van Hegel, waarmee ze het debat rondom

de interpretatie en relevantie van Hegels universalisme een nieuwe impuls heeft gegeven.² Dit zijn slechts twee voorbeelden van auteurs die zich verzetten tegen het idee dat Hegel enkel nog historische waarde heeft, en irrelevant is voor hedendaagse historiografische en geschiedfilosofische debatten.

Tegelijkertijd is Hegels werk uitvoerig bekritiseerd. Eén van de felst bekritiseerde onderdelen van Hegels geschiedtheorie, is de universalistische teleologie die Hegel voorstaat.³ Het idee dat de mensheid universeel toewerkt naar een rationeel einddoel van de geschiedenis, laat weinig ruimte voor het individu met zijn eigen wensen en ambities binnen

een samenleving of staat. Het lijkt niet verenigbaar met het idee dat er verschillende perspectieven op het verleden en rationaliteit kunnen bestaan, omdat er één absoluut *redelijk* perspectief bestaat. Dat laatste zou een aanleiding kunnen vormen voor totalitaire regimes om zich dat ene juiste perspectief toe te eigenen. Bovendien is er sinds de publicatie van Hegels werk, en zeker sinds de Shoah, veel kritiek geweest op het idee dat het kwaad binnen een teleologisch systeem bijdraagt aan het bereiken van een hoger doel. Het idee dat een catastrofe als de Shoah een 'offer' zou zijn voor de ontwikkeling naar absolute redelijkheid, is niet alleen moeilijk voor te stellen, maar voor velen simpelweg aanstootgevend.

Twee van de meest invloedrijke critici van het totalitarisme in Hegels werk, tevens grondleggers van het huidige debat rondom dit onderwerp, zijn Karl Popper (1902-1994) en Jean-François Lyotard (1924-1998). Omdat hun beschuldigingen over totalitarisme in Hegels denken een groot deel van alle naoorlogse kritiek op zijn geschiedfilosofie hebben bepaald, richt ik mij in dit artikel op deze twee critici. Zij hebben de totalitaire kritiek expliciet gemaakt dan welke andere denker dan ook en verenigen in meer of minder rudimentaire vorm veel belangrijke elementen van de latere kritiek op Hegel. De kritieken van Popper en Lyotard vormen, zo is het uitgangspunt van dit onderzoek, het startpunt van de hedendaagse discussie over universalistische hegeliaanse geschiedschrijving. Het doel van dit onderzoek is om de kritiek op Hegel in de intellectuele en historische context te plaatsen. Daarmee biedt het inzicht in de sterkere en zwakkere aspecten van de argumenten vóór en tegen het universalisme, waarmee het als historisch onderbouwde basis kan

dienen voor het hedendaagse debat over de problematiek rondom dit onderwerp.

KARL POPPER EN DE OORSPRONG VAN HET MODERNE TOTALITARISME

De Oostenrijks-Britse filosoof Karl Raimund Popper (1902-1994), is waarschijnlijk het bekendst van zijn werk binnen de wetenschapsfilosofie, waarin hij het onderscheid tussen wetenschap en pseudowetenschap definieerde en populariseerde.⁴ Vanuit dat onderscheid verwierp hij ook historicistische opvattingen over politiek en de staat: ze zouden normatief zijn en epistemologisch niet sluitend.⁵ Historicisme definieert Popper als het idee dat de geschiedenis zich onvermijdelijk en volgens vaste principes ontwikkelt naar een vaststaand einddoel. Van dat soort historicisme is Hegels verwezenlijking van de Rede uiteraard een belichaming. Een goede staat, die Popper de *open society* noemt, zou volgens hem juist uit moeten gaan van openheid, de ontvankelijkheid voor kritiek op waarheden en tradities.⁶ Op Hegels filosofie, die uitgaat van de historische bepaaldheid van sociale instituties en een zekere geslotenheid in zich draagt, had hij dan ook felle kritiek.

Zijn kritiek op Hegel zet Popper uiteen in het boek *The Open Society and Its Enemies*, dat hij schreef tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het werd gepubliceerd in 1945 en vormt een aanval op het totalitaire gedachtegoed dat Europa in zijn greep hield. Popper herleidt de wortels van dat gedachtegoed tot Plato. Hegel vormt volgens Popper 'the missing link (...) between Plato and the modern form of totalitarianism.'⁷ Zowel extreem-links als extreem-rechts zou wortels hebben in Hegels dialectiek. Het doel van Poppers kritiek op Hegel is dan ook het bevrijden van de filosofie en historiografie uit de

klaauwen van deze 'intellectuele fraudeur', die niet meer voorstaat dan ronduit conservatief anti-liberalisme en daarmee een directe vijand is van Poppers open society.⁸

DE TOTALITAIRE HEGEL

Popper noemt Hegel een antiliberaal omdat, volgens Poppers interpretatie van Hegels werk, het individu altijd ondergeschikt gemaakt wordt aan de staat; het individu is zijn fysieke en geestelijke bestaan aan de staat verschuldigd.⁹ Daarmee eist de hegeliaanse staat volgens Popper absolute morele autoriteit op, die boven alle persoonlijke moraliteit en bewustzijn staat. Hierin ziet Popper de oorsprong van de moderne totalitaire staat, die totalitair is juist omdat het individueel belang en de individuele moraliteit altijd ondergeschikt zijn aan de wil van de staat. Ook de manier waarop moderne totalitaire staten met andere staten omgaan, vindt volgens Popper zijn oorsprong in Hegel: oorlog is volgens Hegel simpelweg een middel van de sterkeren om hun recht over de zwakkeren af te dwingen. Hiermee verleent Hegel volgens Popper morele legitimiteit aan totalitaire regimes.

Hegels filosofische systeem is naast inhoudelijk ook qua vorm een totalitair systeem, stelt Popper. Hegels dialectiek, die uitgaat van het samengaan van these, antithese en synthese, zou erop gericht zijn het filosofisch systeem te verheffen boven alle kritiek. Kritiek of tegengestelde opvattingen zijn vanuit Hegels standpunt namelijk altijd te interpreteren als antithese die volgt op zijn these, en dus past binnen zijn dialectiek. Popper verwijt Hegel dat hij rationele argumentatie en daarmee ook wetenschappelijke en intellectuele vooruitgang wil beëindigen.¹⁰ Hegels dialectiek staat fundamenteel niet

open voor kritiek en is daarmee de tegenpool van hoe debat er binnen een open samenleving uit zou moeten zien. Daarom behoort zij noodzakelijk toe aan de gesloten samenleving, die per definitie onderdrukkend en totalitair is.¹¹

HEGEL ALS ZONDEBOK

Hegel vormt voor Popper de perfecte zondebok voor de crisis waarin de liberale democratie zich in zijn tijd bevindt. Want, zo stelt Popper, 'The Marxist extreme left wing, as well as the conservative centre, and the fascist extreme right, all base their political philosophies on Hegel'.¹² Het is een te krachtige stellingname, maar ze roept de vraag op of het wel mogelijk is de wortels van drie sterk uiteenlopende, en op veel vlakken zelfs tegengestelde, politieke ideologieën te verenigen in één individu. Popper lijkt Hegel hiermee een intellectuele kracht toe te dichten die een enkel individu in feite nooit kan toekomen, en bovendien een te ongecompliceerd beeld schept van de overeenkomsten en verschillen in het ontstaan van de dominante politieke ideologieën van de twintigste eeuw.

Zelfs als we al accepteren dat Hegels filosofie totalitair bestuur legitimeert, dan moeten we toch onder ogen zien dat het een anachronisme is hem hetzelfde soort totalitarisme toe te dichten als dat waartegen Popper in zijn eigen tijd ageert. Popper merkt zelf op dat er in Hegels tijd geen sprake was van totalitaire intimidatie of censuur.¹³ Bovendien: dé eigenschappen die de totalitaire ideologieën van de twintigste eeuw kenmerkten, de rassen- en klassenstrijd, zijn afwezig in het werk van Hegel. Dat onderkent Popper zelf ook: extreemrechts en extreemlinks wisselden het historicisme immers in voor een rassen- en klassenstrijd. Maar hiermee gaat

Popper voorbij aan het feit dat het uitruilen van deze elementen de morele lading van het filosofisch systeem volledig verandert. Dat historicisme en totalitair gedachtegoed hand in hand kunnen gaan, betekent bovendien niet dat het ene fenomeen niet zonder de ander kan bestaan, laat staan dat het een als oorzaak *sine qua non* behandeld kan worden - zoals critici van Popper overigens al bij de publicatie van *The open society* opmerkten.¹⁴

CONCEPTUELE VERWARRING

Popper duidt met zijn kritiek de fundamentele zwaktes van een universalistische filosofie, maar gaat tegelijkertijd slordig om met begrippen die de kern van zijn argumentatie vormen. Regelmatig gebruikt hij de concepten 'conservatief', 'autoritair' en 'totalitair' door elkaar, en hij kiest ervoor het begrip 'staat' te interpreteren als een puur politiek fenomeen, terwijl er reden is om dat begrip in Hegels werk veel breder en organischer te interpreteren, als een collectief van overheid, burgers, religie, moraliteit en juridische systemen, waarmee het veel van de anti-individualistische lading verliest waarvan Popper Hegel beschuldigt.¹⁵

Popper creëert met zijn kritiek op Hegel een stroman waartegen hij zijn kritiek, zeer beladen door Poppers eigen historische context, kan uiten. Popper doet weinig pogingen een ruimere interpretatie van Hegel in overweging te nemen, en vormt Hegel zo om tot een perfecte schietschijf voor al zijn totalitaire angsten. Die schietschijf heeft echter weinig te maken met de Hegel die we terugvinden in latere, meer welwillende interpretaties en, zoals we hieronder zullen zien, in Hegels eigen werk. Er ontstaat zo discrepantie tussen de werkelijke, historische Hegel en de contemporain relevante 'Hegel'.¹⁶

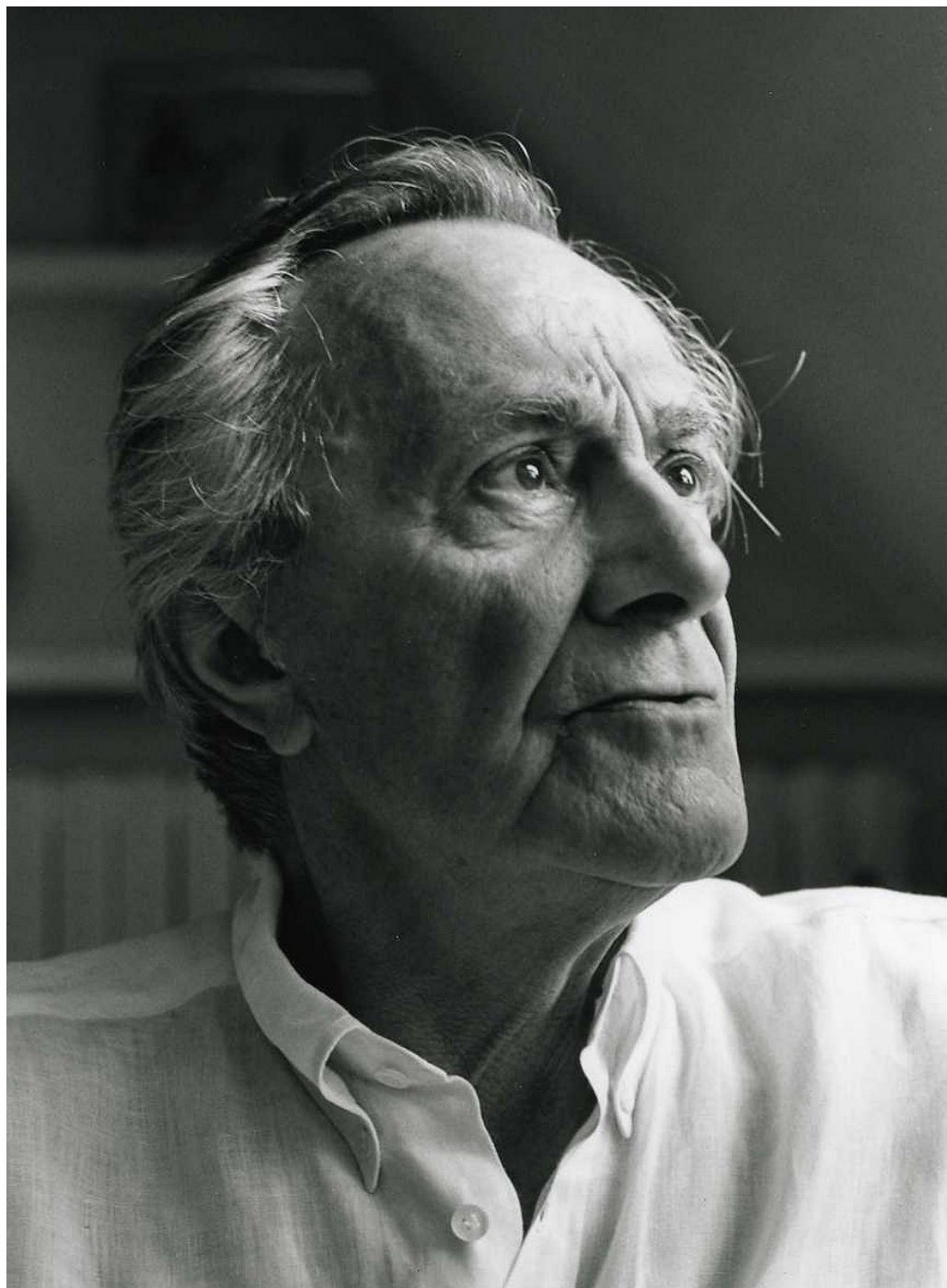
'OORLOG TEGEN DE TOTALITEIT'

Net als Popper werd Jean-François Lyotard in zijn kritiek op Hegel gesterkt door de gruwelen van het totalitarisme van de

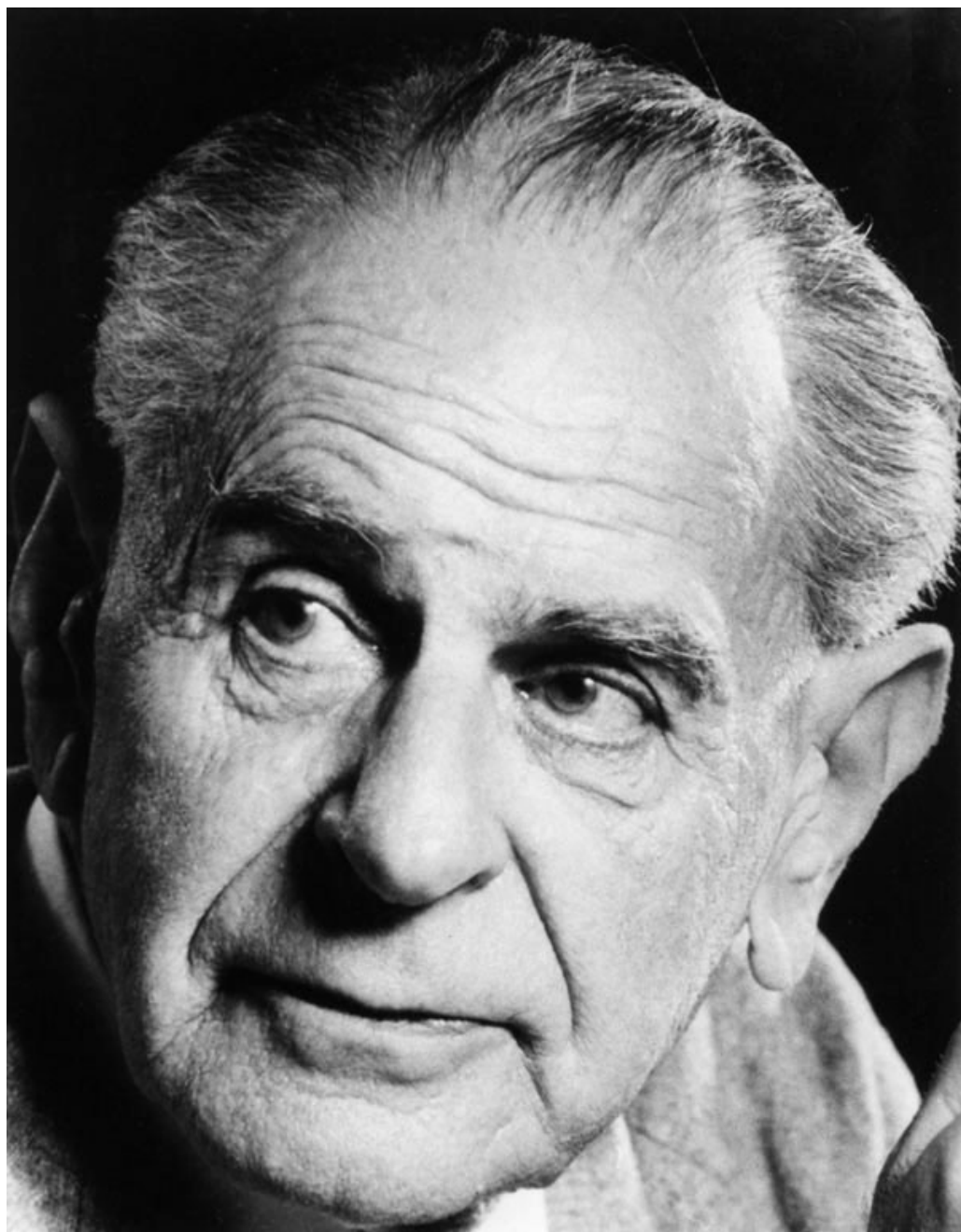
twintigste eeuw. Lyotards kritiek beperkt zich niet tot Hegels specifieke universalistische geschiedopvatting. De Fransman keert zich in *La condition postmoderne: Rapport sur le savoir* (zijn meest bekende werk) tegen alle 'metanarratieven' die volgens Lyotard sinds de Verlichting hebben bepaald hoe kennis tot stand komt binnen de moderne wetenschap.¹⁷ Het type kennisstelsel dat Hegel vertegenwoordigt, is precies het soort metanarratief dat volgens Lyotard verworpen moet worden. Historicus Gary K. Browning heeft Hegel daarom beschreven als Lyotards 'significant philosophical other': de gewichtigste filosofische tegenstander tegen wie hij ageert.¹⁸ Lyotard plaatst metanarratieven (ook wel 'onwetenschappelijke narratieve kennis' of 'speculatieve geschiedfilosofie') tegenover wetenschappelijke kennis. Kennis die tot stand komt binnen een narratief (Lyotard noemt dit ook wel 'narratieve kennis') legitimeert zich volgens Lyotard door te verwijzen naar het overkoepelende narratief waar de specifieke kennis onderdeel van uit maakt.¹⁹ Dit soort kennis is volgens Lyotard altijd gebaseerd op een cirkelredenering. Postmoderne kennis, het soort kennis dat Lyotard propageert, zou ons juist bewust moeten maken van verschil en incommensurabiliteit binnen een diverse gemeenschap waar de staat geen moreel of intellectueel alleenheerser is.²⁰

INCOMMENSURABILITEIT

Incommensurabiliteit, de kern van Lyotards eigen visie op hoe kennis tot stand zou moeten komen, gaat uit van het idee dat verschillende perspectieven onverenigbaar zijn en toch allebei legitiem kunnen zijn. Hier zien we het fundamentele conflict tussen Hegel en Lyotard: een incommensurabele visie op kennis kan nooit het uitgangspunt zijn van een overlappend metanarratief, dat immers probeert alle perspectieven te verenigen. Dit verschil tussen de twee filosofen uit zich in de manier waarop zij de relatie tussen en betekenis van geschiedenis, heden en verleden voor-

Jean-François Lyotard, 1924-1998. Bron: Wikimedia Commons

Karl Raimund Popper, 1902-1994. Bron: Wikimedia Commons

stellen. Zoals bekend, staat de betekenis van het verloop van de geschiedenis voor Hegel vast: de betekenis is vervlochten met de ontwikkeling van de Rede naar een absoluut doel. In zijn korte werk *La phénoménologie* (1954) legt Lyotard uit hoe incommensurabele perspectieven volgens hem invloed hebben op de geschiedschrijving.²¹

Lyotard stelt dat de geschiedenis bestaat uit menselijke interactie, en dat die actie altijd gericht is op de toekomst. Aan dit handelen naar de toekomst kennen historische figuren zelf betekenis toe, omdat ze door te handelen betekenis geven aan hoe ze willen dat de toekomst eruit zal zien. Die betekenis is echter niet uniform of eenduidig, omdat de toekomst op allerlei verschillende manieren uit kan pakken. Pas zodra historici weten hoe bepaalde handelingen hebben uitgepakt, schrijven ze er een enkele betekenis aan toe. Maar het interpersoonlijk contact waaruit de geschiedenis bestaat, is helemaal niet uniform qua betekenis, maar veelvoudig.²²

Daarom moeten historici altijd ruimte bewaren voor verschillende perspectieven op de betekenis van het verleden, en met de mogelijkheid dat die betekenissen onderling incommensurabel zijn, of incommensurabel zijn met het daadwerkelijke verloop van de geschiedenis. Waar Hegel uitgaat van een toekomst die in het teken staat van een absoluut doel — de verwezenlijking van de rede — gaat Lyotard juist uit van een fundamenteel open toekomst waarvan het verloop de betekenis van het heden en verleden zal aanpassen. Definitieve betekenis bestaat in dit beeld van de geschiedenis niet: de historicus moet uitgaan van een ‘pluraliteit van betekenissen’.²³ Volgens Lyotard betekent dit niet dat er geen historische waarheid bestaat, maar eerder dat historische waarheid zelf ook een onderdeel is van, en altijd gecorrigeerd wordt door, het verloop van de geschiedenis.²⁴

**“ZOWEL
EXTREMLINKS
ALS
EXTREEMRECHTS
ZOULDEN
WORTELS HEBBEN
IN HEGELS
DIALECTIEK”**

HISTORISCHE URGENTIE

Net als de argumentatie van Popper is ook Lyotards kritiek doorspekt met contemporaine problematiek door de historische context waarin Lyotard leefde. Net als bij Popper speelt de Tweede Wereldoorlog, en dan specifiek de Shoah, een centrale rol in de redenen om Hegel en zijn teleologie te bevragen. Hoe kan iemand na de Shoah immers nog geloven in vooruitgang volgens een overkoepelend, redelijk plan? Dat zou vereisen dat de genocide als stap in de ontwikkeling naar redelijkheid beschouwd wordt.²⁵ Lyotard staat niet alleen in deze kritiek. Frederick Beiser stelt dat Hegels theorie op dit vlak na de gruwelen van de twintigste eeuw gedateerd lijkt.²⁶ Emil Fackenheim stelt het in 1967 nog scherper: “Any inquiry into [the] truth [of Hegels philosophy] must confront its claim with the gas chambers of Auschwitz.”²⁷

Lyotards flirt met het marxisme in zijn jonge jaren en de daaropvolgende ontgoocheling toen hij gedurende de jaren vijftig en zestig het geloof in het marxistisch metanarratief verloor, wordt bovendien regelmatig aangehaald als aanleiding voor zijn algehele verwerping van metanarratieven en omarming van het postmoderne.²⁸ Zowel tijdens de Algerijnse Onafhankelijkheidsoorlog (1954-1962) als tijdens de studentenprotesten in mei 1968, waar Lyotard nauw bij betrokken was, stelde de marxistische filosofie en bewegingen hem teleur, omdat de marxistische universele structuur naar zijn idee niet in staat was de machtsrelaties te duiden die tot de conflicten leidden, en nog minder in staat was er een oplossing voor te bieden.²⁹

Concluderend kunnen we stellen dat Lyotards kritiek op Hegel voortkomt uit een fundamenteel verschillende visie op de manier waarop het verleden en heden betekenis krijgen. Waar Hegel de universele ontwikkeling van de rede als uitgangspunt neemt, gaat Lyotard uit van de incommensurabiliteit van menselijke communicatie; een fenomeen dat per

definitie nooit getotaliseerd kan worden. Lyotards wantrouwen in metanarratieven vloeit voort uit het idee van incommensurabiliteit, en is in de historische context met name te verklaren aan de hand van zijn breuk met het marxisme in de jaren vijftig en zestig en zijn verwerping van het teleologisch vooruitgangdenken van de moderniteit na de Shoah.

VOORBIJ HET LAWAAI VAN DE GEBEURTENISSEN

Een vergelijking van de kritieken van Popper en Lyotard levert een duidelijke overeenkomst op: beiden zien in Hegels universalistische geschiedfilosofie de oorsprong van de onvrijheid en het totalitarisme waartegen ze zich verzetten. In Poppers argumentatie staan daarbij de rol van de staat en de morele legitimering van oorlog in Hegels werk centraal, terwijl Lyotard zich in zijn kritiek richt op het soort kennissysteem dat volgt uit Hegels dialectiek.

Ten slotte keren we terug naar Hegels geschiedfilosofie zelf. Aan de hand van Hegels *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte* (1822/1823), aangevuld met het laatste hoofdstuk van de *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1821), tracht ik aan te tonen in hoeverre de Hegel die Lyotard en Popper schetsen overeenkomt met het filosofische systeem dat Hegel in deze werken uiteenzet.³⁰ Met dat doel wordt in het volgende deel van dit artikel de Hegel die Lyotard en Popper presenteren vergeleken met de Hegel die naar voren komt uit de *Philosophie der Weltgeschichte*. Vervolgens wordt er ingegaan op de manier waarop Hegel in de context van zijn geschiedfilosofie omgaat met de begrippen ‘staat’ en ‘oorlog’, in relatie tot de kritiek van Popper, en vervolgens de rede en het daaraan verbonden idee van multiperspectivisme in de geschiedenis in relatie tot de kritiek van Lyotard.

COMPLEX STAATSBEGRIJP

Popper benadert het concept 'staat' in *Open society* met name als een top-down politieke structuur, met als implicatie dat Hegel datzelfde staatsbegrip hanteert. Uit Hegels werk blijkt echter een veel complexer staatsbegrip. Hegels geschiedfilosofie gaat uit van een organisch begrip van staat, natie en cultuur. Dat betekent, kort gezegd, dat wanneer Hegel verwijst naar het begrip 'staat', hij doelt op een eenheid van politieke, economische, sociale, culturele, religieuze, morele en juridische systemen die ondeelbaar met elkaar verweven zijn. Hegel stelt dat een volk het 'zijn' van de staat definieert, aan de hand van al zijn handelen. Dit handelen neemt de vorm aan van de rechtspraak, de kunst, de wetenschap en de geschiedenis van het volk. Omdat al deze facetten van de staat een vorm van menselijke expressie zijn, zijn ze niet los van elkaar te zien.³¹

Wanneer we deze definitie van de staat vergelijken met degene die Popper Hegel toedicht, valt op dat Popper Hegels behandeling van het politieke centraal stelt, en de andere aspecten die Hegel noemt achterwege laat. Deze vernauwing van Hegels staatsbegrip stelt hem in staat te beargumenteren dat Hegel uitgaat van de autoritaire en totalitaire macht van de staat over het individu. Dat Popper voor deze interpretatie kiest, is vanuit zijn historische context en eigentijds doel niet verwonderlijk: hij beschouwt de totalitaire nazistische en communistische staten waartegen hij ageert als een voortvloeisel uit Hegels gedachtegoed en lijkt vanuit die opvatting terug te redeneren naar Hegels staatsopvatting. Afgaand op de uiteenzetting over dit onderwerp in de *Vorlesungen* moeten we echter concluderen dat Hegel de relatie tussen individuele expressie en staat complexer en minder autoritair voorstelt. Poppers idee van een regering die top-down zijn wil oplegt aan het volk is niet te verenigen met de organische staatsopvatting die Hegel in de *Vorlesungen* uiteenzet.

GERECHTVAARDIGDE OORLOGSVOERING

Popper stelt, zoals eerder uiteengezet, dat Hegel oorlog als moreel gerechtvaardigd beschouwt. Het komt mij problematisch voor om de rechtvaardiging van oorlog in een negentiende-eeuwse context te interpreteren als rechtvaardiging van het soort oorlogsvoering waarin Europa in de eerste helft van de twintigste eeuw verstrikt raakte. De aard van oorlogsvoering veranderde in deze periode namelijk aanzienlijk, en het rechtvaardigen van een conflict tussen professionele legers hoeft nog niet gelijk te staan aan het rechtvaardigen van een oorlog waarin op industriële schaal genocide werd gepleegd en het aantal burgerslachtoffers ongekend hoog was. Het valt niet te verwachten dat Hegel deze vorm van oorlogsvoering had kunnen voorzien, wat Popper in zijn werk wel lijkt te impliceren.

Toch moeten we Popper, waar het aankomt op het rechtvaardigen van oorlog op basis van Hegels positie in de *Vorlesungen* en de *Hoofdpijnen van de rechtsfilosofie* ten minste gedeeltelijk gelijk geven. Hegel presenteert oorlog niet als iets moreel twijfelachtigs, maar als het recht van de sterkere wereldhistorische (hiermee bedoelt Hegel de op dat moment in de geschiedenis dominante) rijken ten opzichte van de zwakkere staten. Ten opzichte van het wereldhistorisch volk zijn '(...) andere staten rechteloos, ze tellen niet meer mee in de wereldgeschiedenis'.³² Hegel stelt dat oorlog zorgt voor de nodige dynamiek in de geschiedenis en de Wereldgeest verder zal brengen in zijn ontwikkeling.³³ Wanneer Popper het Hegel aanrekent dat hij heeft bijgedragen aan de morele rechtvaardiging van oorlog, dan is het moeilijk om hem daarin ongelijk te geven. Tegelijkertijd zijn enige kanttekeningen over de veranderende aard van oorlogsvoering tussen Hegels dood en Poppers leven op zijn plaats.

PERSPECTIEVEN OP DE REDE

Centraal in Lyotards kritiek op Hegel staat zijn monoperspectivisme, dat geen ande-

re perspectieven op waarheid toelaat dan dat van de rede. Kennis die uit zo'n metanarratief voortkomt, is volgens Lyotard altijd gebaseerd op een cirkelredenering, oftewel zelfreferentieel. Die zelfreferentie vinden we ook in Hegels werk op een aantal plaatsen expliciet terug. Hegel stelt dat we kunnen ontdekken dat de rede de wereldgeschiedenis stuurt door te kijken naar het verloop van de wereldgeschiedenis, die een uiting is van de wil van de redelijke.³⁴ De manier waarop Lyotard voorstelt kennis te benaderen, aan de hand van incommensurabiliteit van verschillende sferen van kennis, staat haaks op Hegels idee van de Wereldgeest als totaliteit van alle perspectieven. Dat gaat immers uit van verschillende maar commensurabele sferen van kennis die samen een Volksgeest vormen, die op hun plaats weer de Wereldgeest vormen, terwijl Lyotards incommensurabele perspectieven onmogelijk getotaliseerd kunnen worden.

Toch moeten we hierbij de kanttekening plaatsen dat Hegel in de *Vorlesungen* veel bewuster met het probleem van perspectief omgaat dan Lyotard lijkt te willen beseffen. Fundamenteel gelooft Hegel wel in het bestaan van één objectief en totaal perspectief, maar dat perspectief kan nooit toebehoren aan één macht, staat of persoon, juist omdat het een totaliteit van alle perspectieven betreft. Het idee dat zo'n universeel perspectief een machtsmiddel is van één staat, zoals Lyotard beweert, volgt dus niet uit Hegels opvatting. Er is wel een redelijke autoriteit, in de vorm van de Geest, maar dat is geen wereldlijke of politieke macht waarop een staat zich kan beroepen, omdat de staat zelf ook maar een deel uitmaakt van de grotere Wereldgeest.³⁵

Zowel in de tekst van Lyotard als in die van Popper, valt op dat het denken dat zij Hegel toedichten maar deels overeenkomt met het beeld dat naar voren komt uit de *Vorlesungen*. Hegels begrip van de staat is veel complexer dan Popper lijkt te willen erkennen. Dat Hegel oorlog

als moreel gerechtvaardigd ziet, is moeilijk te ontkennen. Daarbij moeten we dan weer de historische kanttekening plaatsen dat het een anachronisme is om daaruit te concluderen dat Hegel ook de totale oorlogsvoering moreel juist had gevonden, zoals Popper insinueert. Deze vorm van oorlogsvoering had hij immers niet kunnen voorzien. Hegel gaat daarnaast veel bewuster om met het probleem van verschillende perspectieven op de geschiedenis dan Lyotard doet voorkomen. Daarmee blijft echter het fundamentele filosofische conflict tussen incommensurabiliteit en totaliseerbaarheid van waarheid intact.

CONCLUSIE

Gedurende dit betoog is de manier waarop Popper en Lyotard Hegels geschiedfilosofisch systeem interpreteren afgezet tegen het beeld dat voortkomt uit de *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*. Duidelijk is geworden dat Popper en Lyotard in hun kritieken heel goed aanvoelden op welke vlakken de wereld sinds Hegel — onder invloed van de Wereldoorlogen, de Shoah, de totalitaire regimes van de twintigste eeuw en de manier waarop binnen die regimes met kennis omgegaan werd — zodanig was veranderd dat negentiende-eeuws universalisme vanuit een hedendaags perspectief onvermijdelijk een bepaalde naïviteit in zich draagt ten aanzien van het individu, vooruitgangsgedanken en absolute kennis.

Daarnaast kan gesteld worden dat hoewel beide argumentaties op sommige vlakken absoluut hout snijden, de twee zichzelf bij de interpretatie van Hegels intenties allebei een zekere vrijheid gunnen, waarin ze Hegels opvattingen presenteren in lijn met hun eigentijdse problematiek. In het geval van Popper leidt het tot een Hegel die de totalitaire ideologieën van de twintigste eeuw baart, in het geval van Lyotard tot een Hegel die geen enkel ander perspectief dan dat van de universele rede overweegt. Beide interpretaties van Hegel zijn te verklaren aan de hand van histori-

sche factoren die in het bovenstaande aanbod zijn gekomen. Zowel Popper als Lyotard presenteert zo een Hegel die relevant is voor de problemen van hun eigen tijd, maar daarmee wijken ze noodzakelijk af van de historische Hegel die we aantreffen in de *Vorlesungen*.

In de *Vorlesungen* beschrijft Hegel de relatie tussen de rede van het individu of het volk en de rede in de geschiedenis als volgt: '[W]ie man die Geschichte und die Welt ansieht, so sieht sie einen wieder an.'³⁶ Ik denk dat eenzelfde benadering van Hegel op zijn plaats is. Zoals men naar Hegel kijkt, zo kijkt hij terug. Benaderen we Hegel als 'aanstichter van het kwaad', dan zullen we in zijn werk aanknopingspunten vinden om die stelling te onderbouwen. Maar wat als we hem benaderen als een genuanceerd, maar feilbaar denker (gebonden aan de normen, waarden en kennis van zijn eigen tijd) die opvallend veel aandacht heeft voor het spanningsveld tussen het perspectief van het individu en het universele perspectief van de wereldgeschiedenis? Dan vinden we in zijn werk waardevolle handvatten voor hedendaagse discussies over versplintering binnen de geschiedwetenschap, de rol van individuen in de geschiedenis, vooruitgang en de relatie tussen verschillende staten en culturen.

Puck Rouffaer voltooide haar bachelorscriptie aan de Rijksuniversiteit Groningen, onder begeleiding van dr. R.A. Krol. Momenteel volgt Puck een researchmaster geschiedenis aan de Universiteit Leiden met interesse in moderne en postmoderne Europese geschiedtheorie en geschiedfilosofie.

Eindnoten

1. Susan Buck-Morss, *Haiti, Hegel and Universal History* (Pittsburg 2009).
2. Charlotte Baumann, 'Was Hegel an authoritarian thinker? Reading Hegel's philosophy of history on the basis of his metaphysics', *Archiv für Geschichte der Philosophie* 103 (2021) 120-147.
3. Zie bijvoorbeeld: Seyla Benhabib, 'Habermas' neue Philosophie des Geistes: Zwei Jahrhunderte nach Hegel', *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 69 (2021) 507-528.
4. Richard H. Popkin, *The Columbia History of Western Philosophy* (New York 1999) 647.
5. Karl R. Popper, 'The Poverty of Historicism', *Economica* 11 (1944) 86.
6. Phillip Parvin, *Karl Popper* (New York 2010) 86.
7. Karl R. Popper, *The Open Society and Its Enemies* (Princeton 2020) 245.
8. Ibidem, 245.
9. Ibidem, 246.
10. Ibidem, 253.
11. Anthony O'Hear, 'The Open Society Revisited,' in: Phillip Catton en Graham MacDonald (red.), *Karl Popper: Critical Appraisals* (Londen, 2004) 189.
12. Popper, *The Open Society*, 245.
13. Ibidem, 259.
14. G.C. Field, 'Review of The Open Society and Its Enemies', *Philosophy* 21 (1946) 272.
15. Baumann, 'Was Hegel an Authoritarian Thinker', 122; Frederick Beiser, *Hegel* (New York 2005) 41.
16. Beiser, *Hegel*, 4.
17. Jean-François Lyotard, *La condition postmoderne: rapport sur le savoir* (Parijs, 1979).
18. Gary K. Browning, 'Lyotard and Hegel: What is Wrong With Modernity and What is Right With the Philosophy of Right', *History of European Ideas* 29 (2003) 223.
19. Jean-François Lyotard, *The Postmodern Condition: A Report on Knowledge* (Manchester 2005) 26.
20. Ibidem, xxv.
21. Jean-François Lyotard, *Phenomenology* (New York 1991).
22. Ibidem, 120-121
23. Ibidem, 122
24. Ibidem, 120-122.
25. Beiser, *Hegel*, 271.
26. Ibidem, 275.
27. Emil Falkheim, *The Religious Dimensions of Hegel's Thought* (Chicago 1967) 171.
28. Jean-François Lyotard, 'A Desire Called Marx' in: Stuart Sim (red.), *Post-Marxism* (Edinburgh 1998) 70; Kiff Bamford, *Jean-François Lyotard* (Londen 2017) 40.
29. Keith Crone, 'Jean-François Lyotard', *Journal of the British Society for Phenomenology* 49 (2018) 87.
30. Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte* (Hamburg 1996); Idem, *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (Berlijn 1981).
31. Idem, *Vorlesungen*, 73; Idem, *Hoofdpijnen van de rechtsfilosofie* (Amsterdam 2015) 322.
32. Idem, *Hoofdpijnen*, 323.
33. Ibidem, 311
34. Idem, *Vorlesungen*, 21.
35. Ibidem, 3-9, 14-15, 24.
36. Ibidem, 21.

VRIJHEID EN GELIJKHEID BESTAAN NIET ALLEEN IN HET PARADIJS

Denkt u even na over de volgende vragen: hebben indiaanse filosofen niet meer aan de basis van de Verlichting gestaan dan Franse denkers? Leidde de ontdekking van de landbouw tot het ontstaan van steden, koninkrijken en staten of is dit een in de achttiende-eeuwse verzonnen hypothese die door archeologische ontdekkingen is achterhaald?

Dit zijn enkele van de prikkelende vragen die aan de orde komen in *Het begin van alles. Een nieuwe geschiedenis van de mensheid* van David Graeber en David Wengrow. De 'Davids' hebben gedurende hun (lange) academische carrières bewezen te beschikken over het vermogen om buiten de lijntjes te denken. Zij combineren ruim vijftig jaar archeologisch onderzoek met inzichten uit de culturele antropologie en sociologie. Hiermee vertellen ze een nieuw verhaal over de zoektocht van mensen naar voedsel in samenlevingen gedurende de afgelopen tien millennia. Zij stellen de gangbare theorie over de oorsprong van sociale ongelijkheid als een gevolg van machtsstructuren die zijn ontstaan door het gaan samenleven van mensen in grotere groepen, ter discussie. De focus van de sociale wetenschap op onvrijheid en het ontbreken van taal voor sociale structuren zonder machtsstructuren, maakt het volgens de schrijvers moei-

lijk anders te kijken naar sociale ongelijkheid.

De eerste helft van *Het begin van alles* gaat over de ontwikkeling van landbouw en veeteelt. Overtuigend wordt aangetoond dat de gangbare theorie van de ontdekking van landbouw als het begin van onze beschaving niet langer houdbaar is. Het kan zo zijn gelopen, maar het is geen wetmatigheid. Voor eens en voor altijd wordt in het hoofd van de lezer geprent dat we niet zijn weggestuurd of weggelopen uit een paradijselijk jagers- en verzamelaars systeem en dat heersers niet per definitie noodzakelijk zijn om een beschaving te laten ontstaan. Vele wegen leiden naar bloeiende beschavingen en dat wordt door de auteurs met een grote hoeveelheid casuïstiek onderbouwd. De beschrijvingen van de vele gevonden nederzettingen vraagt wel uithoudingsvermogen van de lezer.

In het tweede deel wordt aan de hand van twee concepten dieper ingegaan op sociale ongelijkheid. Allereerst toetsen Graeber en Wengrow het begrip vrijheid aan sociale ongelijkheid. De persoonlijke vrijheid om overal naar toe te kunnen reizen, de vrijheid om altijd te kunnen kiezen om wel of niet te gehoorzamen aan de macht van een heerser en de vrijheid om als groep de maatschappij te kiezen waarin je wil leven, zijn de geoperationa-

liseerde begrippen van dit idee. Het tweede concept is een zelf ontworpen model van verschillende vormen van onderwerping in samenlevingen. Graeber en Wengrow onderscheiden er drie die respectievelijk zijn gebaseerd op soevereiniteit, op (spirituele) kennis en op charisma.

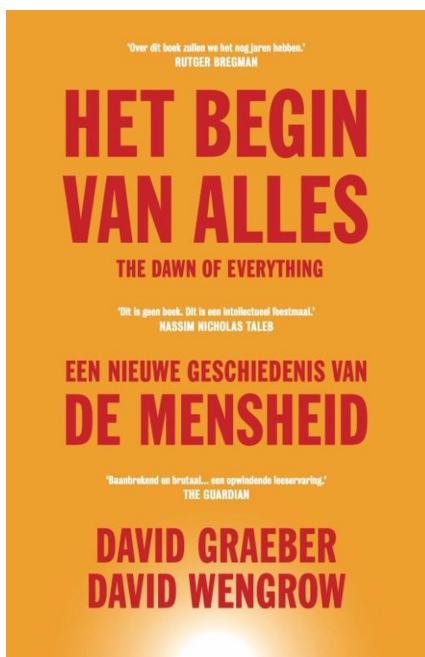
Vervolgens worden allerlei bekende en onbekende oude beschavingen beschreven en als het ware geplot op de matrix die ontstaat door deze twee concepten. Dit leidt tot veel nieuwe verklaringen naast het jager-verzamelaar-landbouw narratief over de inrichting en sociale (on)gelijkheid van oude beschavingen. De lezer blijft vol verwondering achter. Zou het zo kunnen zijn gegaan? Hebben we onszelf de afgelopen eeuwen veel te veel hebben laten leiden door een beleidstheorie die slechts een van de vele mogelijkheden is binnen deze analysematrix? En waarom is dat eigenlijk gebeurd?

Het boek is een prachtig voorbeeld van wat een paradigmatische verschuiving inhoudt. De schrijvers laten letterlijk dingen anders en andere dingen zien zonder dogmatisch te worden. De zeer toegankelijke schrijfstijl maakt dat je wordt meegenomen in een ontdekkings-tocht die aan de avonturen van Indiana Jones doet denken. Nieuwsgierigheid bij de lezer naar verdwenen beschavingen en opgravingen is wel een must. Er zit ook een scherp kantje aan het boek. Her en der wordt ongenadig hard uitgehaald naar het wetenschappelijk establishment en haar gebrekkige kritische reflectie van de afgelopen twee eeuwen. Er zijn dan ook stevige negatieve reacties op (delen van) het boek gekomen waarin de wetenschappelijke onderbouwing ter discussie wordt gesteld.

Dit boek is een aanrader voor elke historicus die kritisch wil blijven op alles wat hij heeft geleerd. Serieus lezen is ook een eerbetoon aan twee auteurs die tien jaar hebben gewerkt aan wat begon als een leuke gedachtenoefening maar wel eens een aardverschuiv-

ving zou kunnen veroorzaken in ons denken. De grootste ontdekkingen worden toch vaak in de schuur gedaan en het veroorzaken van een paradigmashift is een strijd van David tegen Goliath.

Jos Maessen (62) vervulde na zijn pensionering een oude wens door geschiedenis te gaan studeren. Hij is breed geïnteresseerd; van de middeleeuwse geschiedenis van midden- en Oost-Europa tot politieke geschiedenis, filosofie en ideeëngeschiedenis.

David Graeber en David Wengrow, *Het begin van alles. Een nieuwe geschiedenis van de mensheid*. Vertaling Rogier van Kappel en Bart Gravendeel, MAVEN Publishing BV, 2022, ISBN 9789493213265; paperback, 655 pagina's, 35 Euro.

‘EEN LANGE NACHT VAN CHAOS EN TROOSTELOOSHEID’

In *Rusland. Revolutie en Burgeroorlog* presenteert de Britse historicus Antony Beevor een grondige geschiedenis van de Russische Burgeroorlog (1917-1921). In een chronologisch gestructureerd en vlot geschreven verhaal toont Beevor hoe de chaos en onvrede over het Russische optreden in de Eerste Wereldoorlog een lange periode inluidde van opstand, revolutie en broedertwist. Wat volgde was een tijd van volledige wetteloosheid, ongekende gewelddadigheid en de ineenstorting van het voormalige tsarenrijk. De tragedie kostte uiteindelijk aan ruim twaalf miljoen mensen het leven. Terecht typeert Beevor zijn onderwerp met de woorden van de Russische schrijver en filosoof, Alexander Herzen, als ‘een lange nacht van chaos en troosteloosheid’.

Waar de geschiedenis van de Russische Revolutie meermaals uitvoerig is verteld, bestaan er in de Engelstalige literatuur opvallend weinig overzichtswerken van de burgeroorlog en Beevors monografie is daarom een welkome aanvulling. Het boek is duidelijk bedoeld als een eerste kennismaking met het onderwerp van de Russische burgeroorlog. Beevor verspilt geen tijd aan een lange historiografische uiteenzetting over de verschillende zienswijzen over de oorlog, noch vervalt hij in eindeloos gemijmer over zaken als periodisering, definities of theoretische kaders. In plaats daarvan plaatst hij zijn lezer onmiddellijk in de laatste dagen van een ziek tsarenrijk, dat verweekt raakte in een oorlog die het

onmogelijk kon winnen. Beevor heeft een goed leesbaar boek geschreven, dat geen moment verveelt en de aandacht vast weet te houden, maar het is jammer dat het boek een bondige introductie mist. Bij een dergelijk complex conflict als de Russische Burgeroorlog is het belangrijk de nieuwe lezer te laten weten waar hij of zij aan begint.

Als militair historicus blinkt Beevor uit in het beschrijven van militaire campagnes, veldslagen en manoeuvres. *Rusland. Revolutie en Burgeroorlog* is in wezen dan ook een traditionele militaire geschiedenis, wat wel wat vraagt van de lezer. De opsomming van regimenten, commandanten en generaals kan overweldigend zijn. ‘Waar was ook alweer het tweede kozakkenleger in het najaar van 1917?’ Hoewel het boek voorzien is van een aantal handige kaarten, zijn het er niet genoeg om de grote hoeveelheid oorlogsbewegingen aan meerdere fronten effectief te visualiseren. Gelukkig heeft Beevor een geweldig oog voor detail en verweeft hij talloze persoonlijke verhalen, brieven en memoires door zijn verhaal en voorziet hij elk belangrijk figuur van opmerkelijke karaktertrekken. Op amuse wijze omschrijft hij bijvoorbeeld de Poolse Felix Dzerzinski, hoofd van de Bolsjewistische geheime dienst, als een lange en magere man met een ‘ascetisch en enigszins El-Greco-achtig gezicht, met de pluizige baard van een tovenaer en hangende oogleden’ die ‘in naam van de Revolutie zelfs zijn eigen moeder niet zou sparen.’

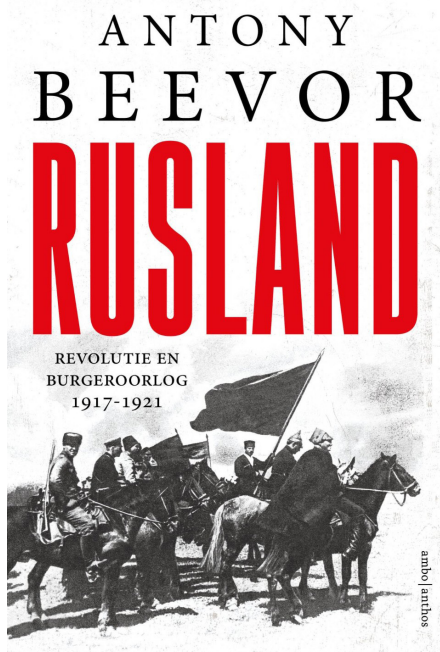
De lezer vergeet bijna dat het hier gaat om de man die voor een groot deel verantwoordelijk was voor de Rode Terreur.

Wat opvalt in Beevors beschrijving van de Russische Burgeroorlog, is de aandacht voor de ongekennde gewelddadigheid die door alle partijen grootschalig werd ingezet als een terreurmiddel. Zijn boek staat bol van beschrijvingen van haast ongelofelijke gruweldaden. Voor de verklaring van dit geweld wijst Bevoor op de ineenstorting van enige mate van gezag of controle. Van de Baltische Zee tot Siberië en het Verre Oosten heersten neo-feodale heersers met kleine privilègeers over delen van het voormalige keizerrijk. Daarnaast waren de verschillende partijen vastberaden de tegenstander volledig te vernietigen en zagen ze hun tegenstanders niet als mensen, maar als ‘ongedierte’ of ‘parasieten’. De bolsjewieken van Lenin zetten alles op alles de chaotische en ongemakkelijke coalitie van tsaristische legerofficieren, charismatische boerenleiders, nationalist en socialisten te verslaan. Daarbij werd niets en niemand gespaard. ‘Plunder de plunders’ had Lenin gezegd en hij preekte de burgeroorlog als de ‘scherpste vorm van klassenoorlog’. Maar ook de Witten maakten zich schuldig aan grootschalige gruweldaden. Een tsaristische soldaat schreef hoe zijn commandant het verbod gevangenen dood te schieten, maar dat deze, om kogels te sparen, met de sabel of de bajonet moesten worden gedood. Aan alle kanten werd verkracht, vernield en willekeurig vermoord.

Desondanks waren het volgens Bevoor de bolsjewieken die ongeëvenaard waren wanneer het ‘meedogenloze onmenselijkheid betrof’. Lenin wilde het oude Rusland vernieuwen, en dacht het daarvoor eerst te moeten verbranden. Maar toen het oude rijk tot de grond was afgebrand, werd duidelijk dat het niet meer tot leven kon worden gewekt. *Rusland. Revolutie en Burgeroorlog* is daarmee een onderhoudende en vlot geschre-

ven monografie boordevol interessante details.

Julius van der Poel studeerde geschiedenis en Russisch aan de Universiteit Leiden. Momenteel volgt hij de research-master Middeleeuwse en Vroegmoderne geschiedenis aan dezelfde universiteit.

Antony Beevor, *Rusland. Revolutie en Burgeroorlog* (1917-1921), Ambo|Anthos, 2022, ISBN: 9789026360152; paperback; 544 pagina's; 45,-.

ABSTRACTS

ANNE DE KLERK

The discovery of remote warfare in the War on Terror has resulted in an influx of academic research. This article claims remote warfare cannot be seen as solely a contemporary phenomenon, despite the term itself erupting during the War on Terror. To substantiate this claim, this study compares the timeless aspects of the definition of remote warfare to a concrete case study from the Cold War. The American covert operation in the Chilean election in the early 1970s can effectively not be excluded from the definition of remote warfare. This article therefore questions the uniqueness of the War on Terror which led to the coinage of the term “remote warfare” as commonly referred to by scholars. This study hopes to inspire more research into historical cases of remote warfare to deepen the understanding of this specific war tactic and highlight its dangers.

PUCK ROUFFAER

This article discusses the post-war critiques on Hegel’s universalist theory of history by Karl Popper and Jean-François Lyotard, focusing specifically on Popper’s *Open Society* and Lyotard’s concept of incommensurability. The critiques by Popper and Lyotard shaped present day academic debates on the relevance of Hegel’s philosophy of history for twenty-first century historians. This article states that Popper and Lyotard’s critiques, heavily informed by the post-war context and contemporary anxieties about totalitarianism, fail to take into account more nuanced and complex interpretations of Hegel’s work. This is especially true when considering Hegel’s definitions of the state and spheres of knowledge as presented in his *Grundlinien der Philosophie des Rechts* (1820) and *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte* (1837).

NINA WITTEMAN

This article analyses four miracle stories from the fourteenth and fifteenth century to understand the relationship between the taboo on eating human flesh and blood and the Eucharist, the Christian ritual in which the body of Christ is consumed. Religious systems show their power and potency through their ability to temporarily lift taboos. An example of this is the ritual of the eucharist, when it is temporarily possible to symbolically consume Christ’s flesh and blood. Taboos are, however, not static, immutable and passive, but flexible and active. Taboos were used to serve and support various religious, political and social goals and objectives. The article hence ends with the question: what is the meaning of our own society’s taboos?